

IVA GRUBIŠA

Okus doma:

kulturnoantropološki osvrt
na integraciju migranata u
Zagrebu

head

BIBLIOTEKA

Izdavač

© Hrvatsko etnološko društvo
Zagreb, Ivana Lučića 3
www.hrvatskoetnoloskodrustvo.hr

Za izdavača

Dr. sc. Tihana Petrović Leš

Uredništvo biblioteke

Dr. sc. Tihana Petrović Leš
Dr. sc. Sanja Potkonjak
Dr. sc. Tihana Rubić
Dr. sc. Luka Šešo
Kristina Vugdelija

Recenzenti

Dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević
Dr. sc. Petra Kelemen

Lektura i korektura

Vesna Bader

Grafičko oblikovanje

Ana Sladetić i Ivana Pavlović

Grafičko uređenje i priprema

Vesna Bader

ISBN 978-953-58391-5-6

Objavlivanje knjige financijski je potpomognuto sredstvima
Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske

Iva Grubiša

Okus doma:
kulturnoantropološki osvrt
na integraciju migranata u
Zagrebu

hed
BIBLIOTEKA

Zagreb, ožujak 2019.

Sadržaj

1. UVOD	7
Zašto istraživati Okus doma?	9
Metodološke smjernice	10
2. MIGRANT – INTEGRACIJA – GRAD: ŠTO KAŽE TEORIJA?	13
3. OTVORENI GRAD	27
Gdje se sve otvarao grad?	30
Raznolika iskustva grada	43
Iskustva života u Zagrebu kroz osjećaj integriranosti	49
4. HRANA KAO MEDIJ	54
Kuhanje u Okusu doma kao medij izlaska iz pasivnosti	54
Hrana kao pokušaj približavanja različitosti	62
Je li hrana ujedno i medij egzotiziranja?	66
Hrana kao medij stvaranja doma i osjećaja pripadanja	69
5. ZAKLJUČAK	75
6. LITERATURA	78
7. O AUTORICI	83

Veliko hvala ide Okusu doma, koji me od prvog dana iskreno primio u svoje redove. Bez vaše otvorenosti, mojeg diplomskog rada, a onda ni ove knjige ne bi bilo. Hvala vam.

Mojim mentoricama, Neveni Škrbić Alempijević i Jani Vukić, koje su me pratile na putu od istraživanja do obrane diplomskog rada, hvala na svakoj konstruktivnoj kritici, podršci, savjetu i povjerenju. Hvala vam što ste mi dale odriješene ruke, točno onoliko koliko je trebalo da bih u rad unijela sebe, ali i što ste uvijek, baš uvijek, znale prepoznati kada su mi bili potrebni vodstvo i mentorstvo.

Hrvatskom etnološkom društvu i uredništvu hed-biblioteke, a posebno Luki Šeši, hvala na prilici da istraživanje koje sam prvotno provela za svoj diplomski rad u novom ruhu zaživi kroz ovu knjigu. Hvala i kampanji Zagreb: otvoreni grad? na dopuštenju da se u knjizi objavi i nekoliko njihovih fotografija.

Svima *mojima*, hvala što ste uvijek bili tu.

1.

UVOD

Počeci priče o Okusu doma sežu u 2006. godinu. Volonteri Centra za mirovne studije odlazili su jednom tjedno u Prihvatilište za tražitelje azila u Kutini te su nastojali uspostaviti kontakt s ljudima koji su tamo privremeno boravili, upoznati ih i pružiti im podršku. No, upoznavanje nije bilo jednostavno. Ljudi, mnogi od kojih su proživjeli duboke traume prije svog dolaska u Hrvatsku, teško su se otvarali pa je komunikacija ostajala ograničena i površna. Ipak, provodeći vrijeme s tražiteljima azila, te promišljajući načine kako uspostaviti kvalitetniji kontakt, javila se ideja o pokretanju druženja uz kuhanje i pripremanje jela kako bi se ljudima omogućila prilika da se izraze i predstave, a da pritom ne moraju nužno govoriti o traumama s kojima se mnogi nisu bili spremni suočavati.

S vremenom, takve su radionice i druženja postajali platformom kroz koju su tražitelji azila mogli govoriti o svom podrijetlu, domu, obitelji, kulturi te razlozima zbog kojih su morali napustiti svoje zemlje, a sve kroz pripremanje jela i prenošenje recepata koji su ih podsjećali na dom i obitelj koje su izgubili ili ostavili za sobom. Uvidjevši potencijal takvih druženja, volonteri su počeli prikupljati i zapisivati recepte i priče osoba koje su recepte prenosile, s idejom da se objavi knjiga – kuharica koja će povezati naoko egzotična jela i začine sa stvarnim pričama i iskustvima ljudi koji su te recepte i sjećanja na okuse donijeli sa sobom u Hrvatsku. Istovremeno, ta je knjiga trebala pružiti i crtice o geopolitičkom stanju zemlje iz koje kreatori recepata dolaze, a sve s ciljem pružanja prostora za predstavljanje novopridošlim ljudima te senzibilizacije lokalne javnosti naspram tražitelja azila u Hrvatskoj.

Gotovo deset godina kasnije, 2014. godine, ideja je pretočena u stvarnost – objavljena je kuharica pod nazivom *Okus doma*, autorice Emine Bužinkić. Paralelno s prikupljanjem recepata i radom na kuharici, snimljen je i istoimeni dokumentarni film u režiji Martine Globočnik i produkciji kolektiva Fade In uz suradnju s Centrom za mirovne studije, koji je prikazan u veljači 2016.

godine na Međunarodnom festivalu dokumentarnog filma ZagrebDox. No priča ne završava s kuharicom i dokumentarnim filmom. Naime, osim pokušaja senzibilizacije javnosti i stvaranja platforme za samostalnu prezentaciju migrantskih skupina, jačala je i ideja da se aktivnosti i ciljevi Okusa doma usmjere prema mogućnostima za (samo)zapošljavanje migranata.

Tako je u razdoblju od ožujka 2014. godine do kraja veljače 2015. godine Okus doma, tada već deklariran kao kulinarsko-jezični kolektiv, bio dijelom projekta *Kvalitetnim rješenjima k integraciji izbjeglica* koji je financirala Europska komisija. Neke od značajnijih aktivnosti tijekom tog razdoblja bile su radionice i seminari o zapošljavanju te o socijalnom poduzetništvu. Osim toga, tijekom tog razdoblja članovi kolektiva (među kojima su bili pojedinci koji su dobili međunarodnu zaštitu, oni koji su je zatražili i iščekivali rješenja svojih zahtjeva, oni koji su u Hrvatsku migrirali s raznovrsnim motivima a nisu zatražili zaštitu, kao i oni koji su rođeni i žive u Hrvatskoj) organizirali su niz kulinarskih radionica i prezentacija kojima su nastojali skrenuti pažnju prema marginaliziranim migrantskim skupinama i poteškoćama s kojima se migranti susreću u pokušajima integracije.

Nedugo nakon što je projekt službeno završio, članovi Okusa doma pokreću kampanju za društveno financiranje (eng. *crowdfunding*) u cilju prikupljanja sredstava za pokretanje *catering* službe, a time i formalnog uključivanja na lokalno tržište rada. Paralelno s kampanjom koja je uspješno okončana s dovoljno prikupljenih sredstava, u studenom 2015. godine, osnovali su Zadruhu za interkulturalnu suradnju Okus doma, u okviru koje je uskoro s radom započela i *catering* služba.

Iako se Okus doma s otvaranjem Zadruge i pokretanjem *catering*a strukturirao i formalizirao, njega neformalno čine i svi oni koji nisu formalni članovi Zadruge, ali su se povremeno volonterski priključivali nekim njegovim aktivnostima. Stoga Okus doma u užem smislu podrazumijeva Zadruhu u okviru koje je pokrenuta *catering* služba, dok je u širem smislu riječ o cjelokupnom dvanaestogodišnjem procesu kojim se putem kuhanja, dijeljenja recepta i priča ljudi koji iza njih stoje težilo k društvenoj, kulturnoj i ekonomskoj emancipaciji te poticanju kvalitetne integracije marginaliziranih migrantskih skupina. U tom smislu, ta zajednica okuplja ljude koji su podrijetlom iz Afganistana, Irana, Pakistana, Etiopije, Sirije, Libije, Tunisa, Alžira, Nigerije, Senegala, Bosne i Hercegovine, Kosova i Hrvatske.

ZAŠTO ISTRAŽIVATI OKUS DOMA?

Za Okus doma saznala sam u rujnu 2015. godine, u trenutcima kada je tzv. izbjeglička kriza *ušla* u Hrvatsku, a ja sam se pripremala za volontiranje (u okvirima terenskog rada Inicijative za podršku izbjeglicama “Dobrodošli”) na pograničnim područjima u Slavoniji. Suočena s uglavnom senzacionalističkim medijskim izvještavanjem o krizi s jedne, i teškom situacijom na terenu s druge strane, počela sam intenzivno razmišljati o tome može li se, i kako, o fenomenu izbjeglištva pisati bez upadanja u zamke kao što je senzacionalizam. Htjela sam, naime, ponuditi prostor u kojem se mogu čuti glasovi i iskustva samih migranata, koji često, posebice u medijskom izvještavanju, izostaju.

Iako je u to vrijeme bila riječ prvenstveno o tranzitu ljudi, manje ili više organiziranim koridorom, već je tada bilo sve izglednije da će dio pristiglih ljudi morati, ili, znatno rjeđe, odabrati, ostati živjeti u Hrvatskoj. Tri godine poslije, jasno je da su ova predviđanja bila točna, posebice ona o prisilnom ostanku u Hrvatskoj nakon što su se u proljeće 2016. godine granice zemalja na tzv. balkanskoj ruti, koja je od Grčke preko Srbije i Hrvatske vodila prema željenim destinacijama u Zapadnoj Europi, jedna za drugom zatvorile. Fokus se tada, s pitanja tranzita, preusmjerio na pitanje ostanka. Što i kako s ljudima koji su, najčešće ne svojim odabirom, ostali na tzv. europskom predziđu, na korak do “prave Europe”; Njemačke ili skandinavskih zemalja koje su sanjali na svojim dugim putovanjima? Pitanje integracije nikada nije bilo relevantnije, iako se hrvatske institucije nisu ozbiljnije pozabavile kreiranjem integracijskih strategija i politika, a još manje njihovim provođenjem u praksi. Tu negdje, između želje da propitam probleme s kojima se mnogi migranti po dolasku u Hrvatsku susreću, ali i da ponudim nešto drugačiju perspektivu koja će tim ljudima pristupiti kao aktivnim građanima, krenula sam razrađivati istraživačku ideju kojoj je u središtu pažnje bio Okus doma. Ispostavilo se to dobrom prilikom da kroz životne primjere njegovih članova pokažem kompleksnost procesa integracije.

METODOLOŠKE SMJERNICE

Osnovno istraživačko pitanje glasi: ostvaruje li se i na koje načine kroz djelovanje i aktivnosti kolektiva Okus doma integracija migranata, uzevši kao primjer grad Zagreb? Iako njihov rad nije bio usmjeren samo na djelovanje u Zagrebu, odabrala sam Zagreb za svoj istraživački fokus budući da se velik broj aktivnosti odvijao upravo u Zagrebu, da je *catering* služba otvorena u Zagrebu te da članovi kolektiva žive u njemu i njegovoj okolici. Također, dio planova Zadruga uključivao je i pokretanje škole stranih jezika, međutim, budući da je u vrijeme kada sam započinjala svoje istraživanje, početkom 2016. godine, najaktivniji dio Zadruga bio *catering*, istraživački fokus usmjerila sam upravo na kulinarski dio kolektiva.

Zanimalo me, između ostalog, kojim to praksama članovi kolektiva upisuju sebe i svoja iskustva u prostor i život grada te u kakvom odnosu stoji angažman u Okusu doma s jedne strane te iskustvo života u Zagrebu s druge strane. Također, pitala sam se i na koje se načine isprepliće subjektivni dojam integriranosti s angažmanom u Okusu doma, a zanimalo me i koje uloge u radu kolektiva i životima njegovih članova imaju hrana i cjelovito kulinarsko iskustvo.

Metodološki, rad je nastajao oslanjanjem na kvalitativnu metodologiju – promatranje sa sudjelovanjem te provođenje dubinskih intervjua. Na teren sam višekratno izlazila u periodu od veljače do polovice srpnja 2016. godine. U tom sam se razdoblju priključila kolektivu u isprepletenim ulogama volonterke i istraživačice. Pomagala sam u kuhinji i prilikom serviranja, bila uz ostale članove prilikom brojnih naručenih *cateringa* te javnih događanja, a ponekad sam se i sama uključivala u prezentaciju usluga koje je Okus doma nudio, kao i u pokretačke ideje u pozadini. Sve to omogućilo mi je istraživački pogled iznutra, no kako bih dobila detaljnije uvide u razmišljanja i iskustva članova Okusa doma, od svibnja do polovice srpnja s njima sam provodila i polustrukturirane te nestrukturirane intervjue.

Moji sugovornici, njih ukupno devet, razlikovali su se po svojim ulogama koje su zauzimali u životu kolektiva. Četvero njih bili su tadašnji kuhari i kuharice, ljudi koji su u Hrvatskoj dobili međunarodnu zaštitu, kao i oni koji su došli kako bi nastavili započete ljubavne veze ili zahvaljujući podrijetlu svojih roditelja. U periodu provođenja istraživanja, troje od njih bilo je zaposleno u Zadruzi, dok je jedan bio volonterski angažiran. Razgovarala sam i sa ženama

koje su tada bile zaposlene kao upraviteljica, odnosno voditeljica komunikacijsko-senzibilizacijskih aktivnosti Zadruga, a sugovornica mi je bila i tadašnja predsjednica Zadruga. Time su u istraživanje bili uključeni svi, ili barem velika većina pojedinaca koji su tada bili aktivno angažirani u svakodnevnom radu i poslovanju Okusa doma. Dodatno, jedna od mojih sugovornica bila je i volonterka koja je u kolektivu bila aktivnije angažirana prije negoli se formalizirao u vidu Zadruga, a intervjuirala sam i koordinatoricu platforme Upgrade, čiji je Okus doma dio.

Sa sugovornicima sam razgovarala uživo, na hrvatskom ili na engleskom jeziku, ovisno o njihovim jezičnim mogućnostima. Iznimka je korespondencija s jednom sugovornicom, s kojom sam zbog nemogućnosti provođenja klasičnog intervjua uživo, pitanja i odgovore razmijenila putem elektroničke pošte. Kako bih citate kontekstualizirala, sugovornike u tekstu navodim prema njihovim funkcijama koje su u kolektivu, ili izvan njega, obavljali u trenutku provođenja istraživanja. Također, kako ih ne bih simplificirala isticanjem njihove nacionalnosti ili zemlje podrijetla, a i zato što neki od njih nisu željeli da njihovo podrijetlo bude javno prikazano, te podatke u tekstu ne ističem.¹ Razgovore na engleskom jeziku sam transkribirala, a one dijelove koje sam kao citate uključila u ovu knjigu prevela sam na hrvatski trudeći se da ne narušim duh i stil njihova izražavanja.

Dodatno, na samom početku treba obrazložiti i okvirnu vremensku crtu kojom se Okus doma na svojem putu kretao, kako bi bilo jasnije i koji je dio tog puta obuhvatilo ovo istraživanje. Naime, s godinama je Okus doma prolazio kroz brojne transformacije, od volonterske ideje o prikupljanju recepata koju je 2006. godine pokrenuo Centar za mirovne studije, preko kulinarskih radionica, osnutka Zadruga i formaliziranja poslovanja *catering* službe 2016. godine, pa sve do njegova zatvaranja u kolovozu 2018. godine, ali i pokušaja da se osmisle novi oblici rada koji su se tek pokretali u vrijeme kada sam pisala ovaj tekst, krajem 2018. godine. Uz to, kad je riječ o ljudima koji su manje ili više formalno, kao zaposlenici ili volonteri, ostavili svoje tragove u životu kolektiva, Okus doma valja shvatiti kao dinamičan i heterogen kolektiv čiji se članovi mijenjaju i prilagođavaju ovisno o prilikama s kojima se susreću. Primjerice, brojni pojedinci čije su priče i recepti zabilježeni u objavljenoj

¹ Istražujući poslijeratni život u Sarajevu, Stef Jansen (2015) također je odbio isticati nacionalnost svojih sugovornika, smatrajući kako se kompleksnosti svakodnevnog života u jednom sarajevskom naselju ne mogu svesti niti objasniti svrstavanjem sugovornika u nacionalne kategorije. Na tom je tragu i moja odluka o neisticanju nacionalnih identiteta mojih sugovornika.

kuharici više ne žive u Hrvatskoj, baš kao što se od vremena kada sam bila na terenu na različitim pozicijama, od kuhara do predsjednice Zadruga, izmijenilo više pojedinaca.

Ova se knjiga stoga može čitati i kao dokument vremena, budući da prati rad Okusa doma u prvih godinu dana otkako je osnovana Zadruga i pokrenut rad *cateringa*. U njoj pratim njegove članove koji se prisjećaju svojih života u Zagrebu prije negoli su se uključili u rad Okusa doma te mi opisuju, a jednim dijelom i sama tome svjedočim, kako oni izgledaju nakon što su postali dijelom tog kolektiva. Analitički, knjiga je podijeljena u dvije cjeline; prvu koja propituje grad i iskustva grada mojih sugovornika u kontekstu njihovog angažmana u Okusu doma, te drugu u kojoj se posvećujem ulozi koju kulinarska iskustva i prakse imaju u radu kolektiva i životima sugovornika. Pritom je važno imati na umu kako su ove tematske cjeline međusobno isprepletene te ih je nemoguće promatrati posve zasebno. Tako će se u poglavlju o gradu spominjati i hrana te obrnuto, dok će se pitanje integracije provlačiti kroz čitav tekst ispreplićući se i s razmišljanjima o gradu i s kulinarskim iskustvima.

2.

MIGRANT – INTEGRACIJA – GRAD: ŠTO KAŽE TEORIJA?

Uzevši u obzir da ću se kroz analizu oslanjati na nekoliko osnovnih koncepata – migrant/izbjeglica, integracija, grad – čije su definicije nerijetko teme širokih rasprava u etnološkim i kulturnoantropološkim, sociološkim te širim znanstvenim i stručnim krugovima, smatram nužnim predstaviti svaki od spomenutih pojmova te obrazložiti definicije koje koristim, u skladu s kontekstom u kojem ih upotrebljavam. Tako se, na samom početku, nameće obrazloženje pojmova izbjeglica i migrant.

Emma Haddad (2004) postavlja pitanje “Tko (ni)je izbjeglica?” u svom istoimenom radu te ističe da se, iako pojmovi izbjeglica i izbjeglištvo, instinktivno i/ili emocionalno zvuče samorazumljivim, te iako ih koristimo za nekoliko desetaka milijuna ljudi na svijetu, “jedna sveobuhvatna definicija čini teško dosežnom” (Haddad 2004: 1). Autorica dalje opisuje kako će opseg i obuhvat definicije snažno ovisiti o onome tko definiciju konstruira, pri čemu će političkim akterima zemalja prihvata velikog broja izbjeglih osoba biti u interesu pojam izbjeglica definirati u što užem smislu, obuhvativši time što manji broj ljudi koji ispunjavaju postavljene uvjete za dobivanje međunarodne zaštite. U “neprobojnoj džungli” (ibid.: 3) koja okružuje pokušaje definiranja izbjeglištva, početni se korak najčešće traži u definiciji izbjeglice koja je donesena u okviru *Konvencije o statusu izbjeglica* 1951. godine u Ženevi. Prema Ženevskoj konvenciji izbjeglica je:

osoba koja je zbog osnovanog straha od proganjanja zbog svoje rase, vjere, nacionalnosti, pripadnosti određenoj društvenoj grupi ili političkom opredjeljenju, izvan zemlje svog državljanstva i koja se ne može, ili zbog takvog straha, ne želi staviti pod zaštitu te zemlje; ili koja, budući da nema državljanstvo, a kao rezultat takvih događaja se

nalazi izvan zemlje svog prethodnog uobičajenog boravišta, ne može ili, zbog tog straha, ne želi vratiti se u nju. (UNHCR 2010)

Kritičari ove definicije nazivaju je “uskom i eurocentričnom” (Haddad 2004: 10), između ostalog jer je nastala kao posljedica primarno zapadnog iskustva holokausta te jer ne uzima u obzir ljude koji se nalaze unutar granica njihovih država, iako su suočeni s istim nesigurnostima kao i izbjeglice iz definicije Ženevske konvencije. Ipak, ovo je određenje pojma postalo temeljem brojnih pravnih definicija koje su države donosile kako bi nad “problemom izbjeglištva” uspostavile kontrolu i njime upravljale.

Sljedeći ovu definiciju i Republika Hrvatska donijela je 2003. godine *Zakon o azilu* koji je, uz nekoliko izmjena i dopuna, bio na snazi do 1. srpnja 2015. godine.² Njega je naslijedio *Zakon o međunarodnoj i privremenoj zaštiti* prema kojemu je “azilant izbjeglica u smislu Konvencije o statusu izbjeglica iz 1951. godine kojoj je priznat azil” (*Zakon o međunarodnoj i privremenoj zaštiti* 2018, čl. 4., st. 6.). Ujedno, ovom definicijom, koja se uvelike poklapa s onom iz *Zakona o azilu*, pojam azilant isprepliće se s pojmom izbjeglica.³ Nadalje:

Azil će se priznati tražitelju koji se nalazi izvan zemlje svog državljanstva ili uobičajenog boravišta, a osnovano strahuje od proganjanja zbog svoje rase, vjere, nacionalnosti, pripadnosti određenoj društvenoj skupini ili političkog mišljenja zbog čega ne može ili ne želi prihvatiti zaštitu te zemlje. (*Zakon o međunarodnoj i privremenoj zaštiti* 2018, čl. 20.)

U društveno-humanističkom smislu, prema mišljenju Emme Haddad (2004: 21), potrebno je donijeti definiciju koja će uzimati u obzir neke opće, zajedničke karakteristike “izbjegličkog stanja” bez da se pritom sve pojedine izbjeglice kao individue nastoji vezati u okvire jednog i jedinstvenog izbjegličkog iskustva. U skladu s navedenim, prema istoj je autorici izbjeglica “osoba koja je u znatnoj mjeri bila prisiljena napustiti svoju političku zajednicu na neo-

2 *Zakon o azilu*, donesen 2003. godine, bio je na snazi od 2004. godine.

3 Prema *Zakonu o azilu* iz 2003. godine: “Izbjeglica je osoba koja je definirana u Konvenciji o statusu izbjeglica iz 1951. godine i Protokolu o statusu izbjeglica iz 1967. godine (...), odnosno osoba koja se ne nalazi u zemlji svog podrijetla te se zbog osnovanog straha od proganjanja zbog svoje rase, vjere, nacionalnosti, pripadnosti određenoj društvenoj skupini ili političkog mišljenja, ne može, ili se zbog tog straha ne želi staviti pod zaštitu te zemlje, kao i osoba bez državljanstva koja se nalazi izvan zemlje prethodnog boravišta, a koja se ne može ili se zbog straha ne želi vratiti u tu zemlju”. Shodno tome, prema ovom je Zakonu azilant “izbjeglica kojemu je priznato pravo na azil na temelju odredaba ovoga Zakona” (*Zakon o azilu* 2003).

dređeno vrijeme” (ibid.: 22). Nadalje, Barbara Harrell Bond i Eftihia Voutira, povlačeći analogiju s van Gennepovim ritualima prijelaza, pod izbjeglicama podrazumijevaju “ljude koji su prošli kroz nasilni ritual ‘separacije’ te, sve dok nisu ‘inkorporirani’ kao građani u zemljama primitka (ili vraćeni u njihove zemlje podrijetla), bivaju u ‘tranziciji, ili stanju ‘liminalnosti’” (1992: 7). Osjećaj nepripadanja (eng. *betwixt and between*) ne obuhvaća samo pravni status i psihološko stanje izbjeglih osoba nego se ogleda i u društvenim te ekonomskim sferama. Izbjeglištvo sa sobom donosi otuđenje, kao što je istaknula Zia Rizvi, “jednom kada pojedinac, ljudsko biće, postane izbjeglica, to je kao da je postao pripadnikom druge rase ili neke podljudske grupe” (prema Harrell Bond i Voutira 1992: 7).

Iako je pojam izbjeglica teško jednoznačno definirati, dovoljno široko a opet precizno, da bismo pod njega istovremeno mogli svrstati različita iskustva i formalno-pravne statute ljudi, izvan teorijske zbrke nije niti pojam migrant. Njegovo se značenje i sadržaj dodatno kompliciraju postavimo li ga u odnos naspram pojmu izbjeglica. Naime, dok se pojam izbjeglica uvijek objašnjava u kontekstu bijega, prisilnog odlaska i napuštanja domova, primjerice izbjeglice kao “prisilni internacionalni migranti” (Kuhlman prema Haddad 2004: 8), pojam migrant prividno podrazumijeva dobrovoljni odlazak i migriranje iz zemlje podrijetla, zbog niza različitih motiva. Pojednostavljeno rečeno, dok je izbjeglica *mora* napustiti svoju zemlju, migrant je to *htio*. Međutim, takvo simplificiranje odluka koje potencijalni migranti moraju donijeti zamagljuje kompleksno iskustvo migriranja, koje se pogrešno nadaje kao jednostavni i dobrovoljni odlazak iz točke A te dolazak na točku B. Dodatno, takvim ih se pristupom često postavlja u nezahvalnu društvenu poziciju.

Naime, koncepti izbjeglištva i migracija sve su češće pod domenom sigurnosnog diskursa. “Zamjetna je tzv. ‘sekuritizacija migracija’, odnosno, proces u kojem politikama migracija i azila dominiraju sigurnosni diskursi i pripadajuće sigurnosne tehnike” (Pozniak i Petrović 2014: 50). Drugim riječima, prema Romani Pozniak i Dušku Petroviću, uspostavljanjem sigurnosnih tehnika i tehnologija nadzora, migranti i izbjeglice javno su konstruirani i nadalje percipirani kao sigurnosna prijetnja. Međutim, iako je izbjeglištvo, iz kuta visoke međunarodne politike, predstavljeno uglavnom u domeni prijetnji i opasnosti, izbjegle se osobe istovremeno prikazuje kao očajne i bespomoćne žrtve (Grubiša 2017). Izbjeglice postaju “problematične društvene kate-

gorije u nacionalnom poretku stvari, iznimka koja nam je približena putem medija i humanitarnih apela u ime njihove ‘gole ljudskosti’” (Malkki 2002: 356). Proces humanitarizacije podrazumijeva snažnu depolitizaciju izbjeglištva kao fenomena, i izbjeglih osoba kao individua, te doprinosi konstruiranju izbjegličkog Drugog kao ahistoričnog, univerzalnog humanitarnog subjekta, odnosno nijeme i pasivne žrtve (Malkki 1996; Petrović 2013). Dakle, iako potencijalna prijetnja, izbjeglice označavaju i univerzalnu žrtvu, u potpunosti ovisnu o radu međunarodnih humanitarnih organizacija (Haddad 2004).

U takvom je kontekstu migrant dodatno negativno konotiran, jer je u odnosu naspram izbjeglice shvaćen kao netko kome međunarodna pomoć i zaštita nisu “uistinu” potrebne. Primjerice, osobe koje traže međunarodnu zaštitu sve se češće prosuđuje na temelju toga jesu li “pravi” izbjeglice ili “samo” ekonomski i/ili ilegalni migranti i time “lažni” tražitelji azila (Petrović 2013: 130).⁴ Pritom su ekonomski migranti, osim kao sigurnosna prijetnja, doživljeni i kao prijetnja društvima u koja dolaze u smislu potencijalnog (od)uzimanja poslova lokalnom stanovništvu.

Što je korištenje pojmova izbjeglica ili migrant značilo za odnošenje prema ljudima u tranzitu, može se vidjeti i u hrvatskom medijskom i političkom prostoru. To je bilo posebice naglašeno u periodu otvorenosti tzv. balkanske rute, odnosno u vrijeme kada je Hrvatska bila upisana na mape svjetskih izbjegličkih ruta.⁵ Televizijske su kuće prvih dana emitirale brojne izvanredne vijesti, naslovljavajući ih u početku terminom “izbjeglička kriza” da bi ubrzo, kada je postalo očito da će u Hrvatsku ući (i kroz nju proći) znatno veći broj ljudi od onog koji su hrvatski političari navještavali u svojim izjavama te da Hrvatska, kao niti Europska unija uopće, nema razrađeni sustav privremenog (niti trajnog) prihvata i daljnjeg tranzita pristiglih ljudi, intenzivnije počele koristiti termin “migrantska kriza” te “migranti” ili “ekonomski migranti”.⁶ Paralelno s odabirom potonjih termina u medijima, mijenjala se i

4 Kriteriji za takvo odlučivanje o sudbinama ljudi i o njihovim pravnim statusima artifično su konstruirani te ovise o tome tko ih i u kojem kontekstu donosi (npr. međunarodni i nacionalni politički akteri, međunarodne nevladine organizacije, humanitarne organizacije, izbjegle osobe, aktivisti za ljudska prava itd.). Stoga se i značenje ovih pojmova mijenja ovisno o kontekstu i o uključenim akterima. Ono je raznovrsno i često vrlo prijeporno, te ne odražava neko pretpostavljeno “prirodno” ili “objektivno” značenje. Ipak, činjenica je da se na temelju takvih kriterija donose odluke koje *de facto* i *de jure* određuju statuse ljudi te time znatno utječu na njihove političke, ekonomske, društvene i ostale položaje.

5 Ugrubo, riječ je o razdoblju od kraja ljeta 2015. godine pa do proljeća 2016. godine.

6 Vidi npr.: <http://www.index.hr/vijesti/clanak/kolinda-bi-postavila-ogradu-na-granice-to-su-ekonomski-migranti-lose-utjecu-na-turizam/850188.aspx>; <http://www.vijesti.rtl.hr/novosti/hrvatska/1833489/ostojic-poostrio-kriterije-hrvatska-vise-nece-primati-ekonomske-migrante/> (pristup: 22. 10. 2018.).

retorika domaćih političara, pa je tako predsjednica Grabar Kitarović čvrsto zastupala stav kako se radi o ekonomskim migrantima, a ne o izbjeglicama, dok je tadašnji ministar unutarnjih poslova Ranko Ostojić izrazio terminološko, ali i praktično razdvajanje izbjeglica i ekonomskih migranata, kazavši u studenom 2015. godine kako “Hrvatska više neće primati ekonomske migrante”. Oboje su tako implicirali da migranti ne zaslužuju pomoć Hrvatske niti međunarodne zajednice.

Međutim, usprkos prikazanoj negativnoj konotaciji pripisanoj posebice pojmu migrant, iz nekoliko sam se razloga odlučila prilikom pisanja o Okusu doma koristiti upravo taj pojam. Naime, Okus doma je u svojem radu okupljao i okuplja pojedince koji imaju status izbjeglice (odnosno azilanta prema zakonskom okviru), koji su u statusu tražitelja azila, osobe koje podrijetlom nisu iz Hrvatske, a u nju su migrirali iz raznovrsnih razloga, no nisu zatražili međunarodnu zaštitu, kao i osobe koje su rođene i žive u Hrvatskoj.⁷ Budući da je pojam migrant u svojoj srži širi od pojma izbjeglica te obuhvaća i dobrovoljno migriranje vođeno raznolikim motivima, kao i mogućnost prisilne migracije, bijega i traženja međunarodne zaštite, koristim upravo pojam migrant. Pritom nipošto ne impliciram vrijednosno razgraničavanje osoba prema uzrocima i motivima njihovih migracija kao niti prema pravnim statusima koji su im pripisani. Konačno, koristeći pojam migrant u kontekstu vizije, ciljeva i djelovanja Okusa doma, nastojim doprinijeti demistifikaciji tog termina i dokidanju njegove umjetno konstruirane negativne konotacije, te osvještavanju ideje kako su migracije i ljudi-migranti globalna svakodnevnica, a ne uznemirujuća iznimka.⁸

Sljedeći ključni pojam, a koji se odnosi na proces kojim bi migranti trebali postati članovima društva u zemlji prihvata, je integracija. Koncept integracije migranata iznimno je kompleksan te za sobom povlači čitav niz pitanja i problema poput onih što sve ona obuhvaća, koji su kriteriji za mjerenje (ne)uspješne integracije, koji su to migranti koji “moraju” prolaziti kroz proces integracije, odnosno kome su namijenjene integracijske politike i smjernice te brojna druga pitanja koja ostaju neriješenima unatoč iscrpnoj znanstvenoj, stručnoj i javnopolitičkoj literaturi koja se bavi tematikom integracije migranata. U tekstu koji slijedi predstaviti ću samo dio odabranih

7 Vidi službene Facebook stranice Okusa doma.

8 Zbog kompleksnosti teme, literatura koju sam konzultirala dotiče se migranata općenito i specifičnih migrantskih skupina poput izbjeglica. Stoga, ako je u literaturi koju navodim bila riječ o izbjeglištvu, ili ako su moji sugovornici ponekad isticali upravo tu riječ, onda ću i ja koristiti termin izbjeglica.

pristupa i integracijskih teorija za koje smatram da mogu pomoći u kontekstualiziranju i analizi prikupljene terenske građe.

Europska komisija integraciju definira kao “dvosmjerni proces temeljen na obostranim pravima i korespondirajućim obvezama osobe koja je državljanka treće države, a ima legalan boravak u receptivnoj državi, te receptivnog društva u cilju potpune participacije imigranta” (Benčić et al. 2006: 6). Pan-europska mreža nevladinih organizacija koje pomažu izbjeglicama (European Council for Refugees and Exile, ECRE) integraciju definira kao proces promjene koji je dinamičan, dvosmjernan, dugoročan i multidimenzionalan. Takva promjena stvara zahtjeve i za receptivno društvo i za osobe koje dolaze. S jedne strane, od migranta se očekuje spremnost na prilagodbu životnom stilu društva u koje dolazi, dok se, s druge strane, od društva doseljenja zahtijeva prilagodba javnih institucija i prihvaćanje novopridošlih ljudi kao dijela nacionalne zajednice, omogućivši im pritom i očuvanje njihovih kulturnih identiteta, navode Emina Bužinkić i Julija Kranjec (2012: 8). Također, “integracija se odnosi kako na uvjete za stvarnu participaciju izbjeglica u svim aspektima ekonomskog, društvenog, kulturnog, građanskog i političkog života zemlje u koju dolaze, tako i na percepciju izbjeglica o prihvaćenosti i pripadanju tom društvu” (ibid.).

Na tom je tragu i definicija iznesena u *Zajedničkim osnovnim principima za integracijske politike u Europskoj uniji*. Kao ključni moment za postizanje integracije, u ovom se dokumentu navodi “interakcija između imigranata i građana određenog društva te imigranata i institucija” (prema ibid.: 5), a kao primjer dobre prakse ističe se, između ostalog, interkulturni dijalog, “na temelju artefakata koji su zajednički svim pojedincima; npr. hrana, glazba, predavanja imigranata o njihovim zemljama podrijetla” (ibid.), a koji može pomoći pri senzibiliziranju šire javnosti te smanjenju predrasuda prema migrantima. No iako postoje brojna javnopolitička određenja toga što bi integracija trebala biti te kako bi se trebala provoditi i mjeriti, sustavno je provođenje preporučenih mjera i koraka u Hrvatskoj gotovo u potpunosti izostalo, a umjesto predviđenih državnih struktura i javnih institucija, podršku pri integraciji u Hrvatskoj uglavnom pružaju organizacije civilnog društva i volonteri (Benčić et al. 2006; Bužinkić i Kranjec 2012; Brnardić et al. 2015).

Iz perspektive društvenih i humanističkih znanosti, Friedrich Heckmann nudi sljedeću definiciju:

Društvena integracija može biti definirana kao proces uključivanja i prihvaćanja migranata u temeljne institucije, međuodnose i pozicije društva primitka koji traje generacijama. Za migrante, integracija se odnosi na procese: učenja nove kulture, stjecanja prava, pristupanja društvenim pozicijama i statusima, izgradnje osobnih veza s članovima društva primitka te stvaranja osjećaja pripadanja i identificiranja s društvom doseljenja. Integracija je interaktivni proces između migranata i društva primitka. Društvo primitka mora pronaći nove načine interakcije s novopridošlima te prilagoditi svoje institucije njihovim potrebama. Ipak, u ovom procesu, društvo primitka ima znatno više moći i prestiža. (Heckmann 2006: 18)

Prema prikazanoj definiciji neki od ključnih elemenata integracije su: procesualnost i dugotrajnost, nužna dvosmjernost te multidimenzionalnost, odnosno prožimanje različitih sfera ljudskog života.

Nadalje, prema Blanci Garces-Mascarenas i Rinusu Penninxu, proces integracije najčešće uključuje tri osnovne analitičke dimenzije: pravno-političku, društveno-ekonomsku te kulturno-religijsku. Pravno-politička dimenzija integracijskog procesa odnosi se na pravo boravka u određenoj zemlji te na politička prava i statute, a osnovno je analitičko pitanje jesu li i do koje mjere migranti prihvaćeni kao punopravni članovi političke zajednice društva primitka. Društveno-ekonomska dimenzija usmjerena je na društvenu i ekonomsku poziciju stanovnika, bez obzira na njihovo nacionalno državljanstvo. Drugim riječima, imaju li migranti jednaka prava i pristup domaćim tržištima rada, stambenih pitanja, obrazovanja i zdravstvene zaštite kao i lokalno stanovništvo. Treća dimenzija, kulturno-religijska, odnosi se na percepcije i prakse migranata i lokalnog stanovništva te na međusobne reakcije (kako lokalnog stanovništva tako i migranata) na promjene i raznolikost (Garces-Mascarenas i Penninx 2016: 14–15).

Važno je napomenuti kako proces integracije nije jednolinijski pa pojedinac može biti bolje integriran prema nekim dimenzijama, a slabije u nekim drugim, kao što je moguće i da unutar jedne dimenzije nisu svi aspekti jednako pokriveni. Primjerice, osoba može imati riješeno stambeno pitanje, ali ne i zdravstveno osiguranje ili zaposlenje, što su sve aspekti društveno-ekonomske dimenzije integracije; ili, gledajući iz perspektive pravno-političke dimenzije, osoba može imati reguliran legalan boravak u zemlji, ali nema pravo političkog odlučivanja, odnosno pravo glasanja.

No, iako su sve prikazane dimenzije važni aspekti integracijskog procesa, od ključne je važnosti u istraživanje uključiti i subjektivne percepcije i dojmове integriranosti samih migranata. Tako, primjerice, Hartmut Esser integraciju promatra kroz četiri dimenzije: kulturacijsku (slično socijalizaciji), pozicijsku (položaji i pozicije u društvu) te interakcijsku (društveni odnosi i mreže) i identifikacijsku (osjećaj pripadanja) dimenziju (prema Garces-Mascarenas i Penninx 2016: 13). Posljednjim dvjema dimenzijama naglasak je “na subjektivizaciji integracijskog procesa, tj. percepciji integracije s polazišta samog migranta” (Jurković i Rajković Iveta 2016: 148), što je ujedno i glavni fokus ove knjige.

Prema Friedrichu Heckmannu, interakcijska integracija obuhvaća “prihvatanje i uključivanje imigranata u sferu primarnih odnosa i društvenih mreža u društvu doseljenja (...), a indikatori su društvena interakcija, sklapanje prijateljstava, partnerstava, brakova te članstvo u dobrovoljnim organizacijama” (2006: 17). Drugim riječima, dijelom pojedinčeve svakodnevice postaje interakcija s drugim članovima društva kako u privatnoj tako i u javnoj, poslovnoj sferi njegova života, a time raste i njegov društveni kapital u bourdieuovskom smislu. Tako su i prethodno prikazane javnopolitičke smjernice za integraciju migranata također naglašavale interakciju migranata s lokalnim stanovništvom. Nadalje, identifikacija s društvom doseljenja, te osjećaj pripadanja, karakteristike su identifikacijske integracije, koja, prema Heckmannu, nastupa u kasnijim fazama integracijskog procesa, a “očituje se u osjećaju pripadanja društvu primitka te identifikaciji s određenim grupama, posebice na temelju etničkog, regionalnog, lokalnog, i/ili nacionalnog identificiranja, ili kroz kompleksne kombinacije navedenih tipova identifikacije” (ibid.).

Dodatno, prema Olivieru Asselinu i skupini autora (2006), integraciji treba pristupiti uzimajući u obzir i prostorni kontekst unutar kojega se ona odvija, pri čemu autori izdvajaju: pitanje dostupnosti urbanih resursa, analizu uloge migranata u procesu proizvodnje i transformacije urbanih prostora te proučavanje odnosa između prostorne segregacije i društvene integracije. Na taj način, tvrde Asselin i suradnici, klasični pristup integraciji koji se temelji na ideji uspostavljanja društvenih odnosa i participacije migranata u društvu obogaćen je pristupom usmjerenom k ideji konstrukcije mjesta, obuhvaćajući i fizičku izgradnju prostora, i društvene prakse, odnose te identitete, kao

i simbolička značenja uključena u svakodnevni život u gradu (Asselin et al. 2006: 158–159).

Na kraju bih se osvrnula na koncept koji je iznimno prisutan u suvremenim istraživanjima migracija, no koji se ponekad postavlja kao kontrapunkt integraciji – koncept transnacionalnosti, odnosno transnacionalnih socijalnih polja (Bivand Erdal 2013; Mügge 2016). Naime, integracijske politike i smjernice uglavnom su usmjerene k integraciji migranata, često prikazanih kao stranaca, na nacionalnoj razini. One pretpostavljaju relativno homogeno nacionalno društvo koje se poklapa s granicama nacije-države; primjerice, “hrvatsko društvo” koje je teritorijalno omeđeno granicama Republike Hrvatske. Migranti su, s druge strane, poimani kao članovi homogenih etničkih skupina koji sa sobom donose kulturne obrasce različite od onih prisutnih u društvu doseljenja te koji se, iako imaju pravo na očuvanje svog nacionalnog i kulturnog identiteta, moraju integrirati u unaprijed zadane norme i pravila nacionalnog društva u koje dolaze (Dukes i Musterd 2012). Takvo shvaćanje integracije smatram problematičnim iz nekoliko razloga. Prvo, ono podrazumijeva postojanje homogenog nacionalnog društva koje se nalazi u okvirima jedne nacije-države, što je orijentacija koju se naziva metodološkim nacionalizmom (Glick Schiller i Çaglar 2009: 180). Drugim riječima, društva su percipirana kao “nacionalni kontejneri s jasnim granicama” (Kuti i Božić 2016: 21), što je u praksi uglavnom neprimjenjivo. Drugo, ovakav pristup integraciji znatno glasnije naglašava i očekuje integraciju migranata u već postojeće dominantno društvo negoli dvosmjernan proces kulturoloških razmjena i procesa obostrane promjene. I treće, postavljanjem koncepta integracije na nacionalnu razinu apstrahira ga se i zanemaruje važnost lokalnih specifičnosti i konteksta u kojima se ona na svakodnevnoj razini odvija. Drugim riječima, tzv. “etnički pogled” onemogućava proučavanje heterogenih socijalnih mreža interakcije u konkretnim mjestima (eng. *localities*). Primjerice, “analiza grada i migracija reducirana je ili na studiju etničke grupe u određenom gradu, ili na studiju etničkog tijeka inkorporacije migranata, poput ‘enklava’ ili ‘etničkog poduzetništva’” (Glick Schiller i Çaglar 2009).

Odmičući se od koncepta koji spomenuti autori nazivaju “metodološkim nacionalizmom” (Glick Schiller i Çaglar 2009; Kuti i Božić 2016) kao istraživačkog pristupa kojim se društva poistovjećuju s granicama nacija-država, a s težnjom da pruže novi konceptualni okvir za proučavanje mreža interakcije i njihovog suodnosa sa specifičnim mjestima na kojima se i odvijaju, Peggy

Levitt i Nina Glick Schiller nude koncept (transnacionalnih) socijalnih polja. Prema tim autoricama, riječ je o skupu “višestrukih isprepletenih mreža socijalnih odnosa kroz koje se ideje, prakse i resursi nejednako razmjenjuju, organiziraju i transformiraju” (2004: 1009), a mogu se protezati unutar granica nacija-država kao i izvan njih, odnosno transnacionalno. Fokus istraživanja s “etničkog pogleda” usmjerava se prema načinima “na koj[e] migranti kroz načine života i dnevne prakse rekonfiguriraju prostor tako da žive simultano unutar dvije ili više nacija-država” (Basch, Glick Schiller i Szanton Blanc prema Kuti i Božić 2016: 81). Stoga, kada govorimo o integraciji, analitički se pogled “mora proširiti i produbiti, budući da su migranti često uključeni u multidimenzionalna i multilokacijska transnacionalna socijalna polja koja uključuju i one koji su migrirali i one koji su ostali” (Levitt i Glick Schiller 2004: 1003).

Razmišljajući o ovim konceptima u kontekstu studije slučaja Okusa doma, koncept transnacionalnih socijalnih polja (odnosno prostora)⁹ nije primjenjiv samo na veze između migranata i onih koji su za njima ostali. Transnacionalni socijalni prostor, u ovome kontekstu, nastaje putem veza i interakcija ljudi različitog podrijetla koji su migrirali iz različitih zemalja te su se na svojem putu, neki planirano, neki silom prilika, našli u istome gradu u kojemu, zahvaljujući aktivnostima poput onih Okusa doma, ostvaruju kontakte međusobno te sa stanovnicima toga grada. Putem kulinarsko-kulturnih aktivnosti koje Okus doma organizira, kroz pripremanje i posluživanje hrane te razmjenu recepata, migrante se nastoji uključiti u svakodnevicu grada, vodeći se idejom kako je jelo društveno-kulturni konstrukt (Jurković i Rajković Iveta 2016) koji, iako s jedne strane može doprinijeti samoidentifikaciji grupe te distanciranju od ostalih, s druge strane može pomoći u smanjivanju percipiranih razlika i približavanju dviju “suprotstavljenih” grupa (Turgeon i Pastinelli 2002). Aktivnosti poput pripremanja i posluživanja hrane koju doživljavaju kao tradicionalne specijalitete podneblja iz kojih su pristigli, pružaju mogućnost *uspostavljanja* kontakta s lokalnim stanovništvom te *održavanja* simboličkog kontakta s mjestima, identitetima, običajima, kulturama iz kojih su došli. U tom smislu, integracija ne podrazumijeva raskidanje svih poveznica sa zemljama podrijetla i potpuno stapanje u društvo prihvata. Dapače, mogućnost održavanja spomenutih simboličkih veza te, shodno tomu,

9 Simona Kuti i Saša Božić (2016) umjesto termina transnacionalna socijalna polja koriste izraz “transnacionalni socijalni prostori”.

stvaranje transnacionalnih socijalnih polja, nerijetko su faktori koji značajno doprinose sveukupnom osjećaju integriranosti u društvo prihvata kod migranata. Tako se umjesto na naciju-državu analiza usredotočuje na manje prostore, poput grada i njegovih četvrti, u kojima se takvi kontakti odvijaju na razini svakodnevnog života. Premještanjem fokusa na socijalne veze i interakcije te specifičnosti okruženja u kojemu se ti heterogeni odnosi uspostavljaju, migranti postaju aktivni sudionici društvenog života (Glick Schiller i Çaglar 2009: 196).

Upravo su heterogene socijalne veze i interakcije različitih aktera one koje sudjeluju u “stvaranju grada”.¹⁰ Naime, grad, shvaćen iz perspektive kulturne antropologije i sociologije, nije objektivna danost, nije samo fizički prostor omeđen koordinatama na karti. Grad je:

proces, on je stalna mijena koja proizlazi iz življenja stanovnika u gradu. (...) grad je *simultanost različitosti* – vremena, društvenosti, kultura. Grad je *slojevit*: različiti dijelovi grada nose vrijednosti različitih sustava i vizija (...). Konačno, grad je stoga *mnogoznačan*, on je društveno-kulturna konstruirana stvarnost koju je teško sabiti u jednu priču, jednu istinu o gradu, jedno značenje grada. (Gulin Zrnić 2009: 225)¹¹

Grad se kao kompleksna i promjenjiva cjelina počeo proučavati još 1920-ih i 1930-ih godina u okvirima Čikaške sociološke škole. Naime, zbog intenziviranog doseljavanja ljudi iz cijelog svijeta (a posebice Europe), Chicago je u tom periodu rastao velikom brzinom, a, shodno tomu, sve su važnija postajala i pitanja o integraciji migranata te suživotu različitosti u gradu. U takvom okruženju javila se potreba za angažiranom sociologijom koja bi, inzistiranjem na boljem razumijevanju svijeta u kojem živimo, težila pridonijeti i njegovom poboljšanju. Jedan od najvažnijih predstavnika Čikaške škole koji se također zalagao za “razumijevajuću sociologiju” (Boskoff prema Čaldarović 2012: 104) je Robert Ezra Park.

Definirajući grad kao “stanje svijesti i duha” (prema Čaldarović 2012: 95), Parka su zanimali odnosi među ljudima koji žive u gradu kao cjelini, ali i unutar posebnih, više ili manje zatvorenih četvrti; zanimali su ga pojmovi

¹⁰ Izraz “stvaranje grada” preuzimam od projekta *Stvaranje grada: prostor, kultura, identitet* (voditeljica: dr. sc. Jasna Čapo; nositelj: Institut za etnologiju i folkloristiku).

¹¹ Kurziv istaknut u izvorniku.

kao što su: zajednica, susjedstvo te društvena promjena i mogućnosti suživota različitih kultura u gradu. Grad je za Parka društveni laboratorij, ključno mjesto proučavanja heterogenih društvenih odnosa, a iako su njegovi koncepti humane ekologije danas nadideeni, teme koje je u svojim istraživanjima grada otvarao aktualne su i danas.

Nešto širi sociološki pogled na suvremeno društvo također upućuje na analizu prostora u kojima se suvremeni društveni život odvija, pa gradovi i u suvremenoj sociologiji ostaju važan moment u društvenim istraživanjima (Šarinić i Čaldarović 2015). Tako brojni autori gradove proučavaju kao čvorišta globalnih tokova moći i kapitala, pa primjerice Saskia Sassen (1991) govori o pojavi globalnih gradova, dok prema Manuelu Castellsu (2000) živimo u informacijskom dobu u kojemu se javljaju novi oblici socijalne strukture: umreženo društvo i informacijski grad, koji su suvremeni ekvivalenti industrijskom dobu te industrijskom gradu 19. i 20. stoljeća (Šarinić i Čaldarović 2015: 119). U takvom umreženom društvu, koje je podijeljeno na one koji su umreženi, a time i uključeni u suvremene globalne procese, te na one koji nisu umreženi što automatski podrazumijeva i da su iz spomenutih procesa isključeni, Castells dominantnu ulogu dodjeljuje “prostorima tokova” koji, nasuprot “prostorima mjesta”, oblikuju novi tip urbane stvarnosti – informacijski grad.

Naime, dok “prostor mjesta” Castells definira kao “prostor čiji su oblik, funkcija i značenje u njemu sadržani unutar granica fizičkog kongviteta” (2000: 449), “prostor tokova” apstraktan je utoliko što nadilazi fizička mjesta i ostvaruje se kroz mreže komunikacija. Drugim riječima, prostor tokova podrazumijeva da iz svoje radne sobe u Zagrebu osoba može, zahvaljujući umreženosti koju pruža internet, biti u kontaktu te, primjerice, sklapati poslovne ugovore s ljudima bilo gdje na svijetu, uz uvjet da je i druga strana internetski umrežena. Zapravo, pojedincu nije potrebna čak niti fizička radna soba. Ured ne mora biti fizički umješten, već se prebacuje u prostore tokova pa ured zapravo može biti bilo gdje, gdje imamo pristup računalu i internetu. Paralelno s ovim procesom, prostori mjesta, kao fizička mjesta ljudskih odnosa i interakcija, prema mišljenju Castellsa, rastaju se, fragmentiraju, te iako ne nestaju u potpunosti, gube na važnosti koju imaju u životima ljudi.

Prikazani analitički koncepti pružaju makro pogled odozgo koji nam nudi širok konceptualni okvir za kontekstualizaciju suvremenih društvenih odno-

sa i procesa. No on nam vrlo malo govori o tome kako se ti globalni društveni odnosi i procesi (koji ostaju apstraktni i neodređeni) očituju na razini svakodnevnog života “običnih” ljudi, koji, htjeli si mi to priznati ili ne, ne žive svoje živote u apstraktnim mrežama tokova (koliko god uz njih bili vezani), već u konkretnim mjestima u kojima razvijaju kontakte, odnose i interakcije s drugim ljudima s kojima dijele svoju svakodnevnicu (bez obzira na to što svoje živote i identitete mogu graditi na više lokacija simultano, kako unutar granica nacija-država tako i transnacionalno). Stoga se, riječima Ognjena Čaldarovića, ne smije zaboraviti “da uvijek i posvuda postoje i ‘realni pojedinci’ koji žive u svojim stvarnim ‘prostorima mjesta’, u svojoj četvrti, susjedstvu i ulici, koji posvajaju, preoblikuju i svakodnevno mijenjaju mikrookoliš svakodnevnog života” (Čaldarović 2012: 177).

Pitanje koje ostaje je kako pristupiti istraživanju “realnih pojedinaca” i njihovih svakodnevica u kontekstu suvremenog, globalno povezanog svijeta. Primjerice, na koje načine pristupiti analizi suvremenih migracija, imajući na umu to da one doista jesu globalne, kao i to da je postalo neproduktivno migracije proučavati kroz prizmu jednog polazišta i jednog odredišta, budući da su rute migracija zamagljene i zamršene, a migracijski tokovi umreženi. Na tom tragu Saskia Sassen (2015) nudi novo provokativno polazište za društvena istraživanja, tvrdeći kako su neki ključni koncepti društvenih i humanističkih znanosti, poput (i)migracije, i danas ključni, ali su izgubili stabilnost svojeg značenja. U svijetu u kojem su svi građani-državljanin (eng. *citizens*) ujedno i migranti, no svi migranti nemaju status građanina i državljanina, Sassen predlaže da, umjesto klasičnog shvaćanja migranta koji stoji nasuprot pretpostavljenom “starosjediocu” na nekom teritoriju kao građaninu u društvenom, kulturnom, ekonomskom i političkom smislu, pretpostavimo da smo sami po sebi svi građani, neovisno o tome kako izgledaju naše životne trajektorije. Nadalje, grad je, za Sassen, iznimno kompleksan, ali uvijek nedovršen, upravo stoga što ga kontinuirano stvaraju i preoblikuju svi oni koji u njemu žive i u njega doseljavaju. Drugim riječima, stanovnici grada “nisu samo pasivni nositelji postojećeg urbanog života nego, u simboličkom smislu, i graditelji grada jer u svojoj svakodnevici kreativno prisvajaju i prerađuju grad” (Gulin Zrnić 2009: 25).

Dakle, makro pogled odozgo može nam ponuditi okvire pomoću kojih konceptualiziramo društvene odnose i promjene na globalnoj razini ili, primjerice, pružiti nam uvide u globalne migracijske mreže i tokove. Međutim,

kako bismo se približili dubinskom razumijevanju kompleksnosti ljudskih života, potrebno je vratiti se na mikrorazinu svakodnevnog života. Tek se tu možemo detaljno zapitati što se događa u gradovima kao odredišnim točkama najvećeg dijela ljudi u pokretu te na koje načine svi građani, kako ih naziva Sassen, ulaze u interakciju te pregovaraju svoju urbanu svakodnevicu.

Stoga, članovima kolektiva Okus doma pristupam kao društvenim akterima koji svojim svakodnevnim korištenjem gradskih prostora u njih upisuju raznovrsna značenja, pri čemu grad istovremeno postaje realnom i simboličkom cjelinom (Čaldarović i Šarinić 2008: 371). Dodatno, distinkcija između *antropologije u gradu* i *antropologije grada*¹² značajna je za moj pristup analizi djelovanja Okusa doma u Zagrebu. *Antropologija u gradu* podrazumijeva istraživanje nekih klasičnih antropoloških tema u gradu koji je *locus*, dok *antropologija grada*, s druge strane, podrazumijeva urbani kontekst kao “glavni istraživački interes i u tom smislu grad postaje *fokus* istraživanja” (Gulin Zrnić 2006: 12; Gulin Zrnić 2009). Analogno tome, moj istraživački fokus nije na integraciji migranata u prostor grada kao fizičke, objektivne cjeline. Zanima me integracija kao proces stvaranja veza i odnosa koji konstruiraju raznolika značenja grada. Grad ovdje nije samo pozornica, okvir u kojemu promatram integriraju li se i kako migranti, on je proces u čijem stvaranju odozdo sudjeluju svi njegovi građani, i tzv. starosjedioci i novopridošli.

12 U domeni sociologije Cary Wu nudi sličnu distinkciju između urbane sociologije i sociologije grada. Prema njemu, urbana sociologija grad tretira “kao mjesto u kojem su locirani društveni problemi, ili kao spremište društvenih procesa” (Wu 2016: 106). Drugim riječima, urbana sociologija, osim činjenice da proučava spomenute procese u gradu, ne konceptualizira grad kao takav. S druge strane, Wu predlaže sociologiju grada koja gradu “prilazi kao autonomnoj društvenoj jedinici i uzima u obzir kako gradovi i urbane grupe utječu na društveni život” (ibid.). Dakle, za sociologiju grada, sam grad kao društveni konstrukt postaje glavnim središtem istraživanja.

3.

OTVORENI GRAD

Dana 13. srpnja 2016. godine u 11 sati na Cvjetnom trgu¹³ otvorena je izložba fotografija *Ljudi* autora Daga Oršića. U središnji prostor toga trga postavljeno je petnaestak velikih portreta ljudi snimljenih u zimskom tranzitnom centru u Slavonskom Brodu. Cilj izložbe, koja je na Cvjetnom trgu bila postavljena do 20. srpnja, prema objašnjenju autora, bio je potaknuti prolaznike na razmišljanje o migracijama i onome kako doživljavamo ljude koji dolaze, kakve im identitete pripisujemo te kako, s druge strane, gradimo osobne identitete u odnosu na migrante koji dolaze (ili samo prolaze kroz Hrvatsku). Uvećani portreti i ljudi koji nas kroz njih pomno promatraju, a koje su prolaznici i korisnici trga teško mogli ne primijetiti, privremeno su “okupirali” zagrebačku *špicu*. Tom intervencijom u javni gradski prostor, i to prostor koji je nerijetko postajao prijepornim mjestom (Gulin Zrnić 2013; Uzelac 2014) na kojem su se sučeljavala različita značenja i interpretacije grada i javnog prostora, pokušalo se propitati, kako diskurzivno tako i prostorno, klasičnu podjelu na *Nas* i *Njih*. Prilikom otvaranja izložbe članovi kolektiva Okus doma poslužili su okupljenim posjetiteljima i prolaznicima koji su nakratko zastali prigodnu zakusku, zalogajčice (eng. *finger food*) inspirirane pretežno arapskim specijalitetima poput *hummusa* i *falafela*.¹⁴

Izložba kao i njezino otvaranje u kojem je sudjelovao i Okus doma bili su pokušaj otvaranja središta grada za (u javnom prostoru često nevidljive) migrantske skupine koje se suočavaju s marginalizacijom i isključenošću iz političkog, ekonomskog, društvenog i kulturnog života zemlje prihvata. Tu privremenu intervenciju u javni prostor može se promatrati i kao propitivanje otvorenog grada kao onog koji će poticati na međusobnu suradnju ljude različitih etničkih, političkih, kulturnih, religijskih i inih identiteta (Sennet

13 Službeni naziv tog trga u centru Zagreba, nedaleko glavnog gradskog Trga bana Josipa Jelačića, je Trg Petra Preradovića. No Cvjetni trg ujedno je i znatno češće korišten naziv, stoga i ja koristim taj kolokvijalni naziv.

14 *Hummus* je namaz od slanutka i sezama, a *falafel* su okruglice na bazi slanutka i začina koji variraju, servirane zamotane u tankom kruhu (*pita*, eng. *flatbread*) ili tortilji s dodacima poput salate i umaka.

2013). Naime, prema Sennetovu poimanju otvorenog grada, u njegovom stvaranju sudjeluju svi njegovi građani neovisno o tome jesu li se u tom gradu rodili i u njemu proveli cijeli život, jesu li se u njega doselili toliko dano da se smatraju “starosjediocima” ili su došli tek pred nekoliko mjeseci ili tjedana.

Na tom tragu otvoreni grad zamišljala je i propitivala platforma Upgrade u okviru svoje kampanje za otvaranje interkulturalnog društvenog centra – Zagreb: otvoreni grad?, koju su predstavili na Međunarodni dan borbe protiv rasne diskriminacije 21. ožujka 2016. godine. Platformu Upgrade čine Savez udruga Operacija grad, Centar za mirovne studije, Okus doma i Zelena mreža aktivističkih grupa, a ti su se akteri okupili oko premise da je “s jedne strane Zagreb postao važno turističko odredište, otvoreno za susrete najrazličitijih kultura, dok je s druge strane sve više njegovih građana suočeno s nezaposlenošću, siromaštvom i isključenošću”.¹⁵ U takvoj su se atmosferi članovi platforme Upgrade pitali kako grad otvoriti i učiniti uključivim za sve njegove građane:

Potrebe grada su drukčije i raznolike, i nisu samo kultura i umjetnost. Iako u gradu postoji mnogo sadržaja, od kulturnih centara od kojih su neki vrlo aktivni i rade jako dobre stvari za ljude u lokalnoj zajednici, do raznih, najraznoražnijih privatnih inicijativa, građanskih i tako dalje, zapravo su se nekako vremena i potrebe ljudi promijenili. Grad se mijenjao jako puno zadnjih pet godina, puno je internacionalniji postao. (Koordinatorica Operacije grad i platforme Upgrade, J. S.)

Dok su i sami isticali kako konačnih odgovora nema, budući da koncept otvorenog grada ostaje uvijek nedovršen i uvijek iznova u nastajanju, u platformi Upgrade smatrali su da se grad može otvarati zajedničkim djelovanjem:

solidarne ekonomije, održivog razvoja, izgradnje interkulturalnog dijaloga, socijalnog poduzetništva te kulture i umjetnosti u civilno-javnom partnerstvu s gradom kojim se mogu kreirati dinamična mjesta dijaloga i tolerancije, solidarnosti, kreativnosti, cjeloživotnog obrazovanja i osnaživanja građana za aktivno sudjelovanje u društvu. (Zagreb: otvoreni grad? – Kampanja za Interkulturalni društveni centar)

Kao takvo dinamično mjesto dijaloga i tolerancije prepoznali su spomenuti interkulturalni društveni centar u kojemu bi se nastojale ispunjavati suvreme-

¹⁵ Zagreb: otvoreni grad? – Kampanja za Interkulturalni društveni centar 2016.

ne potrebe građana, posebice onih marginaliziranih i društveno, ekonomski i politički isključenih (poput migranata, nezaposlenih, beskućnika...), za koje, prema platformi Upgrade, u gradu zasad ne postoje adekvatna rješenja. Potrebe koje su označili kao svoj fokus širokog su spektra, usmjerene kako na lokalno stanovništvo, pod kojim se podrazumijeva čitav niz heterogenih skupina i pojedinaca, tako i na novopridošle, također međusobno heterogene, migrante. Na tom su tragu u razrađivanju koncepta interkulturnog društvenog centra planirali raznovrsne sadržaje, od prostora za izložbe, koncerte i raznovrsne kreativne radionice, preko savjetovališta za zapošljavanje, inkubatora za socijalno poduzetništvo, besplatne pravne i psihosocijalne pomoći pa sve do integracijskih aktivnosti poput učenja jezika, stvaranja mjesta kontakta migranata i lokalnog stanovništva te prostorija u kojima bi Okus doma mogao organizirati kulinarske radionice te otvoriti restoran.

Do trenutka kada sam dovršavala ovaj rad, krajem 2018. godine, centar koji je platforma Upgrade zamišljala i planirala nije otvoren. Ipak, u kontekstu ove knjige ostaje zanimljivim i relevantnim vidjeti što su sve akteri koji stoje iza kampanje Zagreb: otvoreni grad? obuhvatili u svojim razmatranjima otvorenog grada. Također, zanimljivo je vidjeti kako su pristupali pitanju integracije migranata, kao i kako su u svoje vizije otvorenog grada uključili Okus doma.

Jedna od glavnih niti vodilja u planiranju interkulturnog društvenog centra bila je ideja o međusobnom ispreplitanju sadržaja i lokacija na kojima se predviđeni sadržaji nude. Primjerice, prostori u kojima bi se nekoliko dana u tjednu organizirala besplatna pravna pomoć mogu biti isti prostori u kojima bi se u drugim terminima organizirale radionice izrade prirodne kozmetike, dok bi se za vrijeme trajanja radionice kuhanja koju vodi Okus doma moglo, na primjer, govoriti i o mogućnostima i poteškoćama u procesu integracije migranata te socijalnom poduzetništvu. Također, sadržaji i aktivnosti koji bi se u takvom centru organizirali bili su predviđeni, isticala je koordinatorica platforme Upgrade, za sve zainteresirane građane koji odgovore na svoje potrebe prepoznaju u nekim aspektima centra. Drugim riječima, centar je bio zamišljen tako da njegove sadržaje mogu zajednički koristiti i novi stanovnici grada – migranti, i lokalno stanovništvo – “starosjedioci”, koji su, barem prema zamišljanju otvorenog grada platforme Upgrade, ravnopravni sustvaratelji grada.

Zagovarajući otvaranje centra te tražeći lokacije za njega, kampanja je ujedno ukazivala i na brojne neiskorištene i napuštene prostore u gradu, po-

put stare vojne bolnice u samome centru Zagreba, u Vlaškoj ulici, gdje su u listopadu 2016. godine organizirali i konferenciju *Otvoreni grad – prema Interkulturalnom društvenom centru*. Nadalje, dijelom zbog toga što su bili svjesni da neće moći dobiti dovoljno velik i adekvatan prostor koji bi na jednom mjestu udomio sve potrebe centra, a dijelom stoga što su težili decentralizaciji i širenju prema naseljima i kvartovima, planirali su pokretanje polilokacijskog centra koji bi svoje prostore imao na različitim lokacijama u gradu. Osim zagovaranja otvaranja interkulturalnog društvenog centra i organiziranja spomenute konferencije, kampanja Zagreb: otvoreni grad? organizirala je i niz javnih događanja kojima su uprizorivali svoje vizije otvorenog grada. U praćenju raznolikih “aktivnosti u otvorenom gradu”¹⁶ posebno su me zanimala događanja koja su problematizirala mogućnosti otvaranja grada za one “Druge”, sada shvaćene kao novopridošle, migrante, a shodno tome i one aktivnosti u kojima je aktivno sudjelovao kolektiv Okus doma.

GDJE SE SVE OTVARAO GRAD?

Dana 23. travnja 2016. godine na nogometnom igralištu u naselju Dugave održana je nogometna utakmica treće zagrebačke lige između Zagreba 041 i Omladinca. Tijekom utakmice članovi Okusa doma pripremali su jela – “recepte iz otvorenog grada”¹⁷ (crvenu leću i basmati rižu s piletinom) – koja su se u poluvremenu i po završetku utakmice posluživala igračima i okupljenim navijačima uz poziv “otvorimo grad novim okusima”¹⁸. Budući da je u Dugavama smješteno i Prihvatilište za tražitelje azila (tzv. Porin), utakmici, a kasnije i druženju uz hranu, prisustvovala je i nekolicina ljudi koji su, u iščekivanju rješenja njihovih zahtjeva za međunarodnom zaštitom, bili smješteni u Prihvatilištu. Time je dio tog kvarta, koji je iz perspektive tražitelja azila u Porinu uglavnom nepristupačan i zatvoren (Bazzinotti, Slomka i Kasunić 2015), privremeno mogao postati prijateljskim mjestom.

Sličnom sam događanju prisustvovala i tjedan dana kasnije, na Međunarodni praznik rada na Savskom nasipu kod Pogona,¹⁹ u sklopu manifestacije

16 Zagreb: otvoreni grad? – Kampanja za Interkulturalni društveni centar 2016.

17 Tako se događanje najavljivalo na promotivnim letcima kampanje Zagreb: otvoreni grad?

18 Tako se događanje najavljivalo na promotivnim letcima kampanje Zagreb: otvoreni grad?

19 Pogon je ime Zagrebačkog centra za nezavisnu kulturu i mlade, koji su krajem 2008. godine osnovali i njime zajedno upravljaju Savez udruga Operacija Grad i Grad Zagreb, a temelji se na modelu civilno-javnog partnerstva.

Pogonizacija – društveno igranje u Jedinstvu. Okus doma i tada je za sve okupljene pripremao, kako kažu organizatori, grah “na svjetske načine”, iza kojeg je stajala ideja povezivanja lokalnog običaja prvomajskog graha i kulinarskih tradicija zemalja iz kojih dolaze članovi kolektiva.²⁰ Nadalje, na istoj su lokaciji 7. svibnja, u sklopu *Trnjanskih krijesova*, pripremali te nudili okupljenima namaz od slanutka *hummus*.

Posebnu pažnju ovdje usmjeravam na obilježavanje Dana Afrike na zagrebačkoj Opatovini, koje je 25. svibnja 2016. godine u suradnji s Društvom Afrikanaca u Hrvatskoj (DAH) organizirala kampanja Zagreb: otvoreni grad?. Na malom trgu kod spomenika Petrici Kerempuhu postavljeni su drveni stolci i stolovi za što su poslužile drvene palete s obližnje tržnice Dolac. Okus doma je na jednom kraju posluživao nekoliko pripremljenih jela uz simbolični slogan “Okusi Afriku s Okusom doma”,²¹ a na drugom je kraju improvizirana pozornica na kojoj su članovi DAH-a zabavljali posjetitelje glazbenim performansom na *djembama*.²² Na središtu trga zainteresirani su prolaznici mogli naučiti kako izraditi narukvice, ogrlice i naušnice, promijeniti frizuru isplevši je u pletenice ili kupiti neke od odjevnih predmeta koje je DAH imao u ponudi.

Bilo je zanimljivo promatrati interakcije na trgu za vrijeme trajanja radionice. Među okupljenima je bilo ljudi koji su ciljano došli podržati manifestaciju, zatim prijatelja, poznanika i podržavatelja kampanje, DAH-a i Okusa doma, dok su se neki u to vrijeme zatekli u obližnjim kafićima i restoranima te su u događanju bili “primorani” sudjelovati makar auditivnim osjetilima. Neki su pak u to vrijeme prolazili trgovom pa se zaustavili kako bi pomnije proučili što se to događa. Tog sam se poslijepodneva i večeri učila izrađivati nakit, družila se s okupljenima među kojima sam slučajno srela i svoje prijateljice i poznanike, kušala specijalitete Okusa doma, te promatrala interakcije između posjetitelja i članova kolektiva koji su posluživali hranu. Mnogo je bilo zainteresiranih, nerijetko su se vraćali do štanda i nekoliko puta, postavljajući pritom pitanja, interesirajući se za ideju koja stoji iza Okusa doma i

20 Iako u različitim aranžmanima, Okus doma već nekoliko godina povodom Međunarodnog praznika rada priprema grah “na svjetske načine” i organizira druženja lokalnog stanovništva s migrantima, s posebnim naglaskom na takva događanja u Dugavama, gdje je smješteno Prihvatilište za tražitelje azila (Prvomajski grah na svjetske načine u Dugavama – šarenilo okusa, boja i ritma 2014.).

21 Tako se događanje najavljivalo na promotivnim letcima kampanje Zagreb: otvoreni grad?. Inače, Okus doma je hranu dijelio, no na štandu je bila postavljena kutija s natpisom “preporučena donacija 20kn” kojom se posjetiteljima sugeriralo da kolektiv mogu podržati novčanom donacijom.

22 Naziv vrste udaraljki.

za priče njegovih članova. Primjerice, tri starije gospođe nekoliko su puta prolazile pokraj štanda s hranom, hodajući gore-dolje po trgu, od mjesta gdje je DAH prodavao narodne nošnje do onog gdje je Okus doma dijelio hranu, ne usuđujući se prići. Svaki bi se put zadržale malo dulje, čitale promotivne materijale kojima je Okus doma ukrasio svoj štand, da bi se konačno ipak odvažile i kušale jela.

Pritom se hrana činila kao moment otvaranja prostora za komunikaciju, što su i moji sugovornici često isticali. Primjerice:

Ta hrana je zapravo odličan medij. (...) Ovi noviteti otvaraju ljudima oči i prema samim [migrantima, op. a.]. Znači, hrana otvara taj novi kanal komunikacije. (Upraviteljica Zadruga, M. B.)

Ovaj citat lijepo oslikava i opisanu situaciju s trima gospođama koje su uz jelo puno opuštenije razgovarale s kuharima. Slično je potvrdila i voditeljica komunikacijsko-senzibilizacijskih aktivnosti u Okusu doma:

Uvijek je lakše pričati uz hranu, to smo ponovili već tisuću puta, i kroz to izlaze druge stvari na vidjelo. Ljudi se upoznaju i onda, ako su imali neke predrasude, to se na ovaj način nekako najlakše razbija, meni se čini. (Z. M.)²³

Na tragu shvaćanja “mekog grada” (eng. *soft city*) kao grada koji “nastaje pripisivanjem identiteta, [te] koji poziva stanovnike da ga prerade, prilagode, oblikuju” (Raban prema Gulin Zrnić 2009: 22), opisane intervencije u javnom gradskom prostoru privremeno prerađuju i preoblikuju grad. Naime, postavljanjem inače marginaliziranih migrantskih skupina u središte događanja, poput izložbe *Ljudi* na Cvjetnom trgu ili Dana Afrike na Opatovini, upozorava se na uobičajenu nedostupnost javnih prostora i centra grada tim skupinama. Pritom su, prema Sethi Low, “svi događaji koji privremeno izvrću urbane odnose moći simboličkom kontrolom ulica, poznate slike ‘prijepornog grada’” (Low 2006: 28). Ipak, iako je za kampanju Zagreb: otvoreni grad? kritičko propitivanje asimetričnih odnosa moći u gradu važan dio programa, njihov se pristup temeljio na tome da u konkretnim javnim prostorima ponude intervencije kroz koje pokazuju što platforma Upgrade zapravo podrazumijeva pod otvorenim gradom. Na taj nam način uprizoruju primjere onoga kakav bi, u njihovoj viziji, grad *mogao i trebao biti*.

23 O ulozu hrane bit će više riječ u drugom dijelu knjige.

Jedan od takvih primjera pruža i mural Mirona Milića na vanjskom pročelju stambene zgrade u Vojnovičevoj ulici kb. 19, čije je nastajanje bilo organizirano javno događanje u sklopu kampanje Zagreb: otvoreni grad, a u suradnji s manifestacijom Design District Zagreb te je trajalo od 17. do 19. lipnja 2016. godine. Mural prikazuje oca i dijete koji šeću držeći se za ruke, ženu i muškarca kako sviraju na svojim instrumentima, ženu s vrećicama koja se vraća iz trgovine te dva psa kako se igraju. Prikazani likovi različite su etničke pripadnosti, dobi i spola, a, prema organizatorima, tj. platformi Upgrade, “Miron Milić u muralu okida snimke svakodnevice ovog kvarta, ukazuje na njene izazove i sve to vješto povezuje u mozaik života ovog grada, u kojem za svakog postoji mjesto i dobrodošlica”.²⁴ Pritom je posebno zanimljivo kako je sam mural nastajao. Prema riječima Tihane Bertek (2016), “za vrijeme oslikavanja, situacija prikazana na zidu reflektirala je stvarnu situaciju na ulici – ljudi su se družili, puštala se glazba, psi i djeca su trčali uokolo, a *Okus doma* je pripremao hranu”.²⁵ Bio je to proces kojim se prostor oronulog pročelja zgrade, putem fizičkog oslikavanja te značenja koja su prisutni ljudi pridavali muralu u nastajanju, transformirao u simboličko, mnogoznačno mjesto (Cresswell 2004); mjesto koje upućuje na to kako otvoreni grad imaginiraju autor murala i organizatori kampanje, ali i mjesto na kojem svaki prolaznik ili svaki stanar može uvijek iznova promišljati o tome što za njih znači otvoreni grad. Na pročelju zgrade u Vojnovičevoj ponuđena je, dakle, imaginacija otvorenog grada koja ostavlja mogućnost prolaznicima da sliku otvorenog grada uvijek iznova stvaraju i (re)interpretiraju.

Ponukana iskustvom doživljenim na spomenutim i nekim drugim manifestacijama, zapitala sam se kako se to stvara otvoreni grad. Što to uopće znači otvoreni grad? Kako suditi gradu je li otvoren ili nije? Takva pitanja uputila su me i na to da se zapitam kako nastaju mjesta u gradu koja su doživljena kao otvorena, a samim time i na koje se načine gradski prostori transformiraju u značenjska mjesta koja osjećamo kao otvorena. Uzevši u obzir temu i cilj predstavljene kampanje, relevantnim postaje i pitanje kako, te na temelju čega, ljudi mjestima pripisuju attribute poput “otvoreno” ili “zatvo-

24 Citat preuzet sa Facebook stranica događanja: DDZ2016: Druženje uz mural Zagreb: otvoreni grad?.

25 Ipak, čitajući tekst Tihane Bertek, zapitala sam se i je li situacija možda bila obrnuta, odnosno je li situacija na ulici reflektirala zamišljenu sliku otvorenog grada koja je nastajala na zidu. Zanimljivo je i pitanje možemo li o ovakvom događanju, nastalom u sklopu festivala Design District Zagreb, govoriti i kao o jednom aspektu gentrifikacije? Iako zanimljiva, daljnja razrada ovih pitanja prelazi dosege ove studije. No, ostavljam ih ovdje kao natuknicu za buduća promišljanja stvaranja otvorenog grada.

reno”, pri čemu se doživljaji istog mjesta mogu jako razlikovati kod različitih pojedinaca.

Richard Sennet u predavanju o otvorenom gradu (2013)²⁶ uspostavlja odnos između grada kao zatvorenog i kao otvorenog sistema. Zatvoreni sistem kao tip grada, kakav Sennet u suvremenom svijetu smatra dominantnim, obilježen je pretjeranom determinacijom te opsjednutošću ekvilibrijem i integriranošću svih dijelova sistema u unaprijed isplaniranu koherentnu cjelinu. I dok su ravnoteža i integracija uglavnom shvaćene kao poželjni atributi nekog sustava, za Senneta je posljedica tako organiziranog zatvorenog sistema odbijanje i isključivanje svega što se u isplaniranu cjelinu ne uklapa i što bi moglo narušiti željenu ravnotežu. S druge strane, otvoreni sistem kao tip grada podrazumijeva dozu nekoherentnosti, budući da u njemu žive, surađuju, konfrontiraju se, ljudi koji se razlikuju prema klasi, etnicitetu, religiji, seksualnoj orijentaciji (itd.). Dok je zatvoreni grad obilježen fiksnim, krutim granicama i naglim prekidima interakcije između različitih stanovnika grada, prema Sennetu, u otvorenom gradu imamo meka i fluidna granična područja na kojima je interakcija među različitostima grada najživopisnija te poticana. Također, dok se zatvorenim gradom upravlja odozgo prema dolje, otvoreni grad, smatra Sennet, pripada njegovim građanima. Otvoreni grad, tako, nikada nije i ne može biti unaprijed isplaniran i determiniran te uvijek ostaje dijelom nedovršen. Ciljevi kampanje Zagreb: otvoreni grad? uvelike se poklapaju sa Sennetovom vizijom otvorenog grada, no ostaje pitanje za koga se i iz čije perspektive grad otvara. Platforma Upgrade ukazuje na probleme društvene i ekonomske isključenosti i marginalizacije velikog broja građana, koje želi ublažiti otvaranjem interkulturalnog društvenog centra, no tek se treba vidjeti tko bi ga sve aktivno koristio kada i ako on zaživi u praksi, odnosno bi li ga kao “svoje mjesto” prepoznale spomenute marginalizirane skupine. Drugim riječima, valjalo bi istražiti koriste li centar oni čije su potrebe detektirane u kampanji ili oni koji su te potrebe detektirali.

Zamišljanjem otvorenog grada, koje se manifestira putem kampanje Zagreb: otvoreni grad?, zainteresiranoj su javnosti ponuđeni neki fragmenti

---

26 Richard Sennet 21. veljače 2013. godine održao je predavanje pri Centru za istraživanje umjetnosti, društvenih i humanističkih znanosti Sveučilišta New York pod naslovom “Otvoreni grad” (*The Open City*) koje je javno dostupno na internetu na poveznici <https://www.youtube.com/watch?v=0uyHey4QUUE> (pristup: 22. 10. 2018.). Također, na svojoj osobnoj mrežnoj stranici Sennet je objavio esej prema kojemu je održao spomenuto predavanje.

onoga kakav bi grad mogao i trebao biti u očima grupa okupljenih u platformi Upgrade. Aktivnostima poput nogometne utakmice “u otvorenom gradu”, radionice povodom Dana Afrike ili stvaranjem murala pod nazivom *Otvoreni grad*, imaginacija i realizacija te vizije otvorenog grada se isprepliću, privremeno se utjelovljuju u javnom prostoru. Uključivanjem građana, njihov imaginarij otvorenog grada barem privremeno oživljava, dok se paralelno slika otvorenog grada uvijek mijenja kako u nju različiti ljudi upisuju različita značenja. No, polazeći od ideje da su mjesta kulturne i društvene konstrukcije, prostori koje su ljudi učinili značenjskima i s kojima su emocionalno povezani (Creswell 2004: 7), a koja su multivokalna utoliko što isto mjesto različiti akteri mogu doživjeti i interpretirati na različite načine (Rodman 1992: 447), nije svrsishodno tražiti ili očekivati mjesta u gradu koja su *a priori* u svojoj srži otvorena (ili zatvorena), uključiva (ili isključiva) za određene društvene skupine. Naime, da bi određeni prostor bio okarakteriziran kao otvoren, potrebno je da ga njegovi korisnici tako i dožive te da mu svojim svakodnevnim praksama pripisuju odgovarajuće atribute. Cvjetni trg s početka ovog poglavlja može, ovisno o kontekstu, biti shvaćen i kao prostor rezerviran za srednje i visoke društvene slojeve u kojemu za marginalizirane skupine poput migranata nema mjesta, ali i kao simbolički važno mjesto u užem centru grada koje tim skupinama pruža mogućnost za vidljivost i djelovanje. Isto tako, Milićev mural može biti interpretiran na različite načine. Dok će neki u njemu vidjeti mnogoznačnosti grada kakav bi *trebao biti*, netko drugi u njemu može vidjeti provokaciju; primjerice za one pojedince ili društvene skupine koji se protive ideji interkulturalnog društva i prihvaćanju migranata, mural može biti podsjetnik kako u “njihovom” društvu postoje i oni koji “nisu” i “ne mogu” biti njegov dio. Ipak, treba biti oprezan kako se umjetničku intervenciju u Vojnovičevoj ulici ne bi precijenilo u njezinom potencijalu da bude mjesto aktivnog promišljanja otvorenog grada. Iako mural na pročelju te zgrade stoji i danas, ona, koliko mi je poznato, kasnije nije bila poprištem javnih događanja općenito, pa tako ni onih koja bi u svojem fokusu imala koncept otvorenog grada.

No, odgovora na pitanja poput onih što znači otvoreni grad, je li i na koji način Zagreb otvoreni grad, te koja su to mjesta u gradu koja su prijateljska i otvorena, ima onoliko koliko i ljudi koji odgovaraju na ta pitanja. Stoga ću se u dijelu koji slijedi posvetiti osobnim iskustvima i doživljajima grada Zagreba onih koji su u središtu mojeg istraživanja – članova Okusa doma.

Posluživanje hrane nakon nogometne utakmice u Dugavama, travanj 2016., fotografirao Damir Žižić.
Dostupno na: https://www.facebook.com/zagrebotovrenigrad/photos/?tab=album&album_id=1059624090770003
(pristup: 28. 10. 2018.)

“Grah na svjetske načine” za Praznik rada u Pogonu, svibanj 2016., fotografirala Iva Grubiša.

Pripremanje hummusa na Trnjanskim krijesovima, svibanj 2016., fotografirala Iva Grubiša.

Dan Afrike na Opatovini, svibanj 2016., fotografirao Sanjin Kaštelan.

Dostupno na: https://www.facebook.com/zagrebottlevorenigrad/photos/?tab=album&album_id=1071506826248396
(pristup: 28. 10. 2018.)

Dan Afrike na Opatovini, izrada nakita, svibanj 2016., fotografirao Sanjin Kaštelan.

Dostupno na: https://www.facebook.com/zagrebotovrenigrad/photos/?tab=album&album_id=1071506826248396

(pristup: 28. 10. 2018.)

Dan Afrike na Opatovini, posluživanje hrane, svibanj 2016., fotografirao Sanjin Kaštelan.

Dostupno na: https://www.facebook.com/zagrebotovrenigrad/photos/?tab=album&album_id=1071506826248396

(pristup: 28. 10. 2018.)

Dan Afrike na Opatovini, posluživanje hrane, svibanj 2016., fotografirala Iva Grubiša.

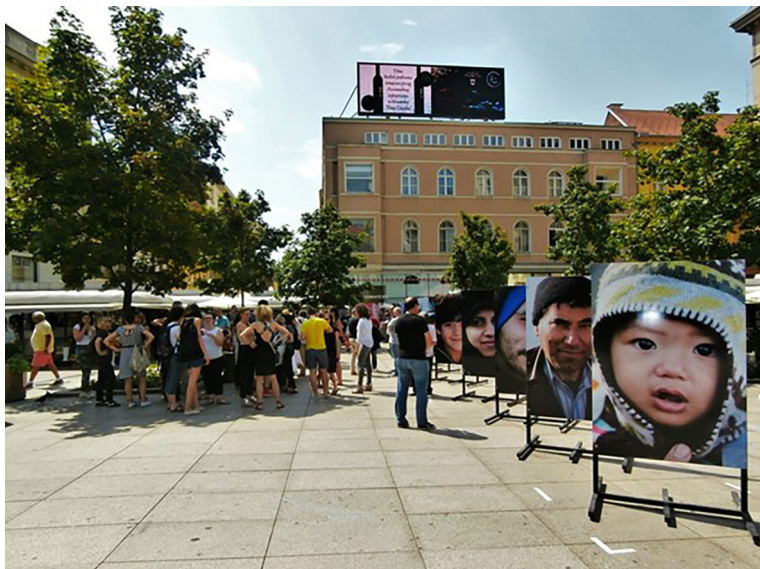
Etiopijska ceremonija pripremanja i ispijanja kave u Pogonu, lipanj 2016., fotografirala Iva Grubiša.

Oslikavanje murala u Vojnovičevoj ulici, lipanj 2016., fotografirao Damir Žižić.
Dostupno na: https://www.facebook.com/zagrebotovrenigrad/photos/?tab=album&album_id=1088319651233780
(pristup: 28. 10. 2018.)

Otvaranje izložbe Ljudi na Cvjetnom trgu, srpanj 2016., fotografirala Iva Grubiša.

Otvaranje izložbe Ljudi na Cvjetnom trgu, srpanj 2016., fotografirala Iva Grubiša.

Okus doma poslužuje hranu na otvaranju izložbe Ljudi, srpanj 2016., fotografirala Iva Grubiša.

Okus doma poslužuje hranu na otvaranju izložbe Ljudi, srpanj 2016., fotografirala Iva Grubiša.

RAZNOLIKA ISKUSTVA GRADA

Nakon što sam predstavila kampanju Zagreb: otvoreni grad?, zanima me i kako moji sugovornici, na svakodnevnoj razini života u gradu, vide i osjećaju Zagreb. Je li za njih Zagreb otvoreni grad? Doživljavaju li na drugačije načine različite dijelove grada? Je li to *njihov* grad? U kakvom odnosu stoje njihova iskustva života u Zagrebu s jedne i angažman u Okusu doma s druge strane? Konačno, mijenjaju li se njihove percepcije grada ovisno o osobnom osjećaju integriranosti i uključenosti u njegov život?

S različitim životnim povijestima, odnosno životnim iskustvima koja su proživjeli u određenom vremensko-prostornom kontekstu, te životnim pričama kao subjektivnim percepcijama njihovih životnih puteva (Svensson 1995), mijenjali su se iskustva, dojmovi i percepcije života u Zagrebu mojih sugovornica i sugovornika. Varirali su od vrlo negativnih u kojima je Zagreb okarakteriziran kao nesigurno mjesto za život koje ne podržava različitosti, preko skeptičnih i pesimističnih stavova, pa sve do onih optimističnih i vrlo pozitivnih prema kojima je Zagreb sigurno, prijateljsko mjesto koje mojim sugovornicima postaje utočištem i drugim domom. Primjerice, koordinatrica platforme Upgrade ukazuje na ambivalentnost shvaćanja grada:

Neko drugi će reći: “Ne, grozan je [Zagreb, op. a.]!” Razumiješ? Ljudi tu imaju stvarno različite odgovore, ali mi nismo išli iz negativne pozicije, jer zapravo mislim da ni mi ne mislimo (...) da grad nije otvoren. Razumiješ? Samo je pitanje na koji način je otvoren, da li je dovoljno otvoren i na koje načine još može biti otvoren. (Koordinatorica Operacije grad i platforme Upgrade, J. S.)

Na spomenuta pitanja poput onih je li grad dovoljno otvoren te kako ga se može dodatno otvarati, koja je postavila potonja sugovornica, nadovezuje se i pitanje o tome tko određuje kriterije otvorenosti, što je i sama naznačila mislju da različiti ljudi različito razmišljaju o gradu, ali i pitanje za koga je grad otvoren (ili zatvoren). Budući da se kampanja Zagreb: otvoreni grad? bavi problemima marginaliziranih skupina, a u koje ubrajaju i migrante, u razgovoru sa sugovornicima posvetila sam se i tom momentu – je li grad otvoren za njih?

U skladu s tim pitanjem, neki su Zagreb, kako bi ga pozicionirali, uspoređivali s drugim europskim gradovima te drugim gradovima u Hrvatskoj, što

ujedno upućuje i na to da “otvoreni grad” ne postoji kao objektivna danost sam po sebi, već doživljaj otvorenog grada nastaje jedino u odnosu naspram osobnih doživljaja i percipiranja drugih gradova. Primjerice:

Zagreb je po mnogočemu otvoreni grad, osobito u komparaciji s drugim gradovima u Hrvatskoj. Zagreb po mnogočemu nije otvoreni grad, osobito u komparaciji s europskim metropolama koje se suočavaju s vrlo sličnim razvojnim izazovima kao i Zagreb. Pogledajmo malo prema zapadu, na Ljubljanu primjerice (...) sa svojim zapravo, ono, industrijskim prostorima koji su puni interkulturalnih aktivnosti i kulturne produkcije, preko Beča (...), koji ima pregršt različitih aktivnosti za migrante i izbjeglice, i građane generalno, u smislu da ih gleda baš kao razvojni element grada, pa sve do Berlina, koji ima takve lokalne integracijske programe u kojima, ono, stvarno rade berlinski građani, pa i same izbjeglice za druge izbjeglice, i sami migranti za druge migrante. (Predsjednica Zadruga, E. B.)

Ključ otvorenosti grada, prema ovoj sugovornici, leži u sadržajima i aktivnostima u koje se mogu uključiti i migranti i lokalno stanovništvo. Tako, gradove poput Ljubljane, Beča i Berlina navodi kao pozitivne primjere gradova u kojima su nekorišteni gradski prostori pretvoreni u mjesta na kojima se mogu susretati pripadnici različitih slojeva, etniciteta, kultura, na tragu Sennetovog (2013) poimanja fluidnih graničnih prostora koji potiču kontakte i interakciju među različitim pojedincima. Stoga, u takvom kontekstu Zagreb ne vidi kao otvoreni grad, no u odnosu prema ostalim hrvatskim gradovima Zagreb nudi više mogućnosti i više aktivnosti koje bi poticale željeni interkulturalni dijalog pa na toj skali on za nju biva otvorenim gradom. Zanimljivo je i da su neki sugovornici komparaciju usmjerili na sam Zagreb uspoređujući različita naselja u gradu:

[Je li Zagreb otvoreni grad?, op. a.] Da i ne. U nekoj mjeri je, samo se bojim da je to, ono, uvijek isti krug ljudi, dok postoje dijelovi Zagreba koji nisu otvoreni. Znači, ja sam živjela u kvartu koji je, ono, malo periferija i osjeti se razlika, znači, života u jednom Botincu i života u, ne znam, Novom Zagrebu i života u centru. (...) I onda u tom smislu postoji taj jedan velik dio koji je zatvoren, a postoji i ovaj življi, vibrirajući dio koji je stalno aktivan i di se stvarno može osjetiti ta otvorenost. (Voditeljica komunikacijsko-senzibilizacijskih aktivnosti, Z. M.)

Sugovornica ovdje uspostavlja odnos između centra i periferije grada, koji se razlikuju po “stupnju” otvorenosti pri čemu periferija, nasuprot centru, ostaje zatvorenom sredinom. No, i centar i periferija su misaono konstruirani, a, ovisno o kontekstu u kojem se o njima govori, njihove zamišljene prostorne granice sužavaju se ili šire kao što se mijenjaju i atributi koje im pojedinci pripisuju ovisno o svojem iskustvu tih prostora. Razgovarajući dalje s istom sugovornicom o različitim dijelovima grada, upitala sam je i što vidi kao periferiju Zagreba. Spomenuto naselje Botinec označila je periferijom kako prostorno (kartografski) tako i doživljajno, dok je na moje potpitanje o Novom Zagrebu i, konkretnije, Dugavama, naselju u kojem je smješteno Prihvatilište za tražitelje azila (Porin) i koje se zato često pojavljivalo u razgovorima, odgovorila kako kartografski Dugave nisu periferija, ali “u umu, po svijesti” jesu. Druga je sugovornica Dugave, i u kartografskom i u simboličkom smislu, smjestila na periferiju grada:

Gdje su, recimo, marginalizirane skupine, poput izbjeglica, smještene fizički u gradu? Mislim to, ono što uvijek razmišljam kako je to, ono, u Dugavama kraj smetlišta! Mislim, to je meni, ono, jedna jako jasna poruka – šta znači živiti u smradu konstantno. (Volonterka)

Ista je sugovornica odmah nadodala kako se sve lokalno stanovništvo, bez obzira na podrijetlo ili osnovu života u Dugavama, mora nositi s problemom nesređenog odlagališta otpada u susjednom Jakuševcu. To je, smatra ova volonterka, nepravda za sve, bez obzira na to jesu li tražitelji azila koji žive u Porinu ili “punopravni” građani. Međutim, zanimljivo je na trenutak zastati na onome što je ova sugovornica izrazila pitanjem: “Gdje su izbjeglice fizički smještene u gradu?” Naime, slično kao što su privremeni prihvatni centri za izbjeglice od jeseni 2015. do proljeća 2016. godine bili smješteni blizu graničnih prijelaza, na rubnim dijelovima slavonskih naselja ili na tamošnjim nenaseljenim područjima, tako je i Porin već godinama smješten u jednoj od kartografski rubnih zagrebačkih četvrti.

Otvaranje prihvatnih centara u pograničnim, izoliranim područjima državnog teritorija, iako praktično, nije simbolički slučajno – time se centar smješta izvan dosega javnosti, ionako marginalizirane ljude ostavlja se na rubovima društva, onemogućuje se ili barem znatno otežava slobodni kontakt lokalnog stanovništva s ljudima u prolazu. (Grubiša 2017: 74)

Potonji se citat odnosi na prihvatne centre u Opatovcu i u Slavonskom Brodu i ne može ga se naprosto preslikati na Prihvatilište u zagrebačkim Dugavama, ali ako uzmemo u obzir da, primjerice, tražitelji azila koji borave u Porinu primaju novčanu pomoć u iznosu od 100 kuna mjesečno,²⁷ postaje jasno da su aktivnosti koje si mogu priuštiti izvan Prihvatilišta znatno ograničene, a time je ograničena i mogućnost stupanja u kontakt s lokalnim stanovništvom. Dodatno, kako je pokazalo istraživanje Rianne Bazzinotti, Danielle Slomka i Sandre Kasunić iz 2014. godine, izvorni stanovnici naselja Dugave kao i osobe koje tamo rade imaju minimalnu interakciju s izbjeglicama, što potvrđuje tezu o njihovoj izoliranosti ne samo u odnosu na druge dijelove grada nego i unutar Dugava kao naselja u kojem žive. Autorice su tada zaključile kako su “razlozi manjka volje stanovnika Dugava i njihovih susjeda za integraciju izbjeglica nerazumijevanje i strah” (2015: 18), koji su se manifestirali i kod stanara Porina i kod drugih stanovnika Dugava.

Ipak, budući da se odnos doživljenog centra i periferije grada mijenja ovisno o kontekstu, tako Dugave mogu postati i centrom:

Treba što više raditi na tome da se stvari decentraliziraju. Užasno je važna ta kvartovska distribucija, tako da ne bude samo da se u centru grada nešto događa, iako je centar u zagrebačkom smislu dosta širok (...). Tako da, koliko god Dugave bile periferna lokacija za mnogošta, za neke sadržaje i za neke ljude i ciljanu publiku to postaju zapravo centralna mjesta. (Predsjednica Zadruga, E. B.)

Naselje Dugave je u razgovorima često spominjano kao simbolički značajno mjesto za rad Okusa doma. Tijekom godina u više su navrata pripremali i dijelili hranu u javnim prostorima naselja, nastojeći ukazati na prisutnost Prihvatilišta i ljudi koji u njemu borave te pridonijeti senzibiliziranju lokalnog stanovništva. U sklopu kampanje Zagreb: otvoreni grad?, kojoj je u cilju bilo otvaranje polilokacijskog interkulturalnog društvenog centra, taj se gradski kvart upravo zbog Porina razmatrao kao jedna od mogućih lokacija na kojoj bi se mogao smjestiti dio sadržaja centra kako bi se ljudima smještenima u Prihvatilištu olakšao pristup elementima bazične integracije poput, primjerice, učenja jezika. S druge strane, odabir Dugava kao jedne od lokacija budućeg interkulturalnog centra pružio bi mogućnost uspostavljanja aktivnijeg i redovitijeg kontakta lokalnog stanovništva i ljudi smještenih u Prihvatilištu,

27 Odluka o visini novčane pomoći tražiteljima međunarodne zaštite 2015.

što je trenutno moment koji uglavnom izostaje (Bazzinotti, Slomka i Kasunić 2015).

Nadalje, neki su ponuđeni odgovori koji su se ticali iskustva života u Zagrebu stajali u gotovo dijametralnoj suprotnosti, što dodatno učvršćuje tezu o multivokalnosti i mnogoznačnosti grada te nas podsjeća kako je teško govoriti o jednoj istini o gradu (Gulin Zrnić 2009; Rodman 1992). To je posebno vidljivo u međusobno prijepornim doživljajima grada u kojima se Zagreb od iznimno zatvorene i nesigurne sredine transformira u sigurno i prijateljsko mjesto, kako pokazuju sljedeće dvije izjave:

Uh, ja mislim da Zagreb *niti malo nije* otvoren grad! (...) Valjda mi je teško definirati šta je to otvoren grad. (...) U biti, ja bi to definirala između ostalog i koliko je siguran grad, za sve, pa tako i za one koji, koji nisu pripadnici dominantne [kulture, op. a.], koji su vidljivo drugačiji na koji god način. U tom smislu mislim da je Zagreb *sve samo ne otvoren grad* (...), mislim da se Zagreb jako trudi, kao, imati tu neku vibru multikulturalnu, ali nema ju. Jer je totalno, ovo šta sam rekla, po meni nesiguran. (Volonterka)²⁸

Volim živjeti u Zagrebu! Zagreb je kao moj drugi dom. Ovdje ne primjećujem rasizam. Prije, bio sam u Grčkoj, i ljudi su bili jednostavno glupi. A ovdje, *osjećam se sigurno*, imam prijatelje ovdje. Provest ću ovdje svoj cijeli život. Ako dobijem dobar posao, ostat ću ovdje i živjet ću svoj život ovdje. (Kuhar-volonter)

Što je pozadina tako drastične razlike u doživljaju života u Zagrebu? Prvi citat dolazi od sugovornice koja je, iako dolazi iz drugog hrvatskog grada, u Zagrebu živjela nekoliko godina i završila studij iz područja društvenih znanosti, a svoje je školovanje nastavila upisom drugog diplomskog studija u inozemstvu. Svoje iskustvo volontiranja u Okusu doma intenzivno je promišljala i ispreplitala s pogledima svoje struke. Budući da sam se u vrlo sličnoj poziciji nalazila i sama, intervju s njom više je nalikovao dijalogu u kojem smo sudjelovale obje, preispitujući u kontekstu Okusa doma koncepte poput integracije migranata, (re)prezentacije i (potencijalne) egzotizacije kulture. Ipak, koliko god nas je ta "stručna" pozicija nukala i na kritičko promišljanje djelovanja kolektiva, jednako nas je vraćala i na pitanje kako ljudi čija je svakodnevnica postao rad (ili volontiranje) u Okusu doma doživljavaju

28 Ako nije drugačije naznačeno, sve je kurzive u citatima sugovornika istaknula autorica.

svoj angažman u kolektivu i Zagreb kao prostor djelovanja. Na tom tragu, smatram, treba analizirati i drugu prikazanu izjavu, što me dovodi i do već spomenutog odnosa između doživljaja grada i angažmana u Okusu doma. Potonji citat isječak je iz priče mladića u kasnim dvadesetima koji je u Zagrebu tada živio nešto više od dvije godine, a u Hrvatskoj mu je odobren status azila. Međutim, Zagreb, kao ni Hrvatska općenito, nije bio njegovo željeno odredište. Kao i mnogim drugim tražiteljima azila, te onim rijetkima kojima je odobren, i njemu je zahtjev za međunarodnom zaštitom u Hrvatskoj bio alternativa deportaciji te povratku nesigurnostima u zemlji koju je napustio. Njegovi početci u Zagrebu, osim što nisu bili planirani, nisu bili ni ugodni.

Prije, kada sam otišao u ** [naselje u kojem je dobio stan, op. a.], bio sam sâm, i bio sam uvijek depresivan, depresivan. Nisam imao ništa za raditi. Onda mi je [volonterka CMS-a, op. a.] rekla: "Odi, pridruži se Okusu doma i osjećat ćeš se dobro." Otišao sam i kuham s njima, putujem s njima. (...) Jako su mi pomogli, oni su jako dobri ljudi, oni su moja obitelj. (...) Imao sam toliko puno prilika i upoznajem puno, puno ljudi, puno, puno dobrih ljudi. Tako da sam postao poznat! Sada se osjećam ponosno, govorim svojim prijateljima: "Ja sam kuhar, radim s Okusom doma." (Kuhar-volonter)

Zagreb sam po sebi mojemu sugovorniku nije predstavljao prijateljsko i sigurno mjesto za život. On je postajao takvim s vremenom, uvelike zahvaljujući činjenici da se priključio Okusu doma što mu je olakšalo ostvarivanje i brojnih drugih kontakata s pojedincima i izvan kolektiva. Njegov primjer nije izoliran; zapravo, kroz razgovore sa svojim sugovornicima počela sam uvidati da su općenita pitanja, poput "Kako je živjeti u Zagrebu?", povlačila za sobom upravo pričanje o angažmanu u Okusu doma, a vrlo je često okosnica za konstruiranje odgovora postajala vremenska dimenzija *prije* i *poslije* priključivanja kolektivu. Zagreb se kao potencijalni novi dom, u očima mojih sugovornika, stvarao kroz njihov angažman u kolektivu. Primjerice, sugovornica koja je u vrijeme provođenja intervjua u Hrvatskoj živjela šesnaest godina, a u Okusu doma je tada kuhala nešto manje od godinu dana, velik dio priče o svojem životu u Zagrebu povlačila je upravo kroz spomenutu okosnicu:

Meni je Okus doma... *Zapravo mi je promijenio život!* Otkad sam s njima sve mi se okrenulo naopačke, osjećam se ko čovjek, našla sam dio sebe, našla sam svoje društvo, svoju ekipu, našla sam posao koji želim radit, nastavit, napredovat. Volim kuhati, imam strast prema ku-

hanju, i to mi je, ono, jedino što želim! (...) Mislim, *dok nisam krenula u Okus doma, meni je bilo katastrofa!* (Glavna kuharica)²⁹

Također, onima koji su u Zagrebu živjeli znatno kraće od prethodne sugovornice, a uglavnom je bila riječ o razdoblju kraćem od tri godine, Okus doma je olakšao ne samo upoznavanje i stupanje u kontakt s lokalnim stanovništvom nego i upoznavanje grada i njegovih prostora koji su im dotad često ostajali nepoznatima.

ISKUSTVA ŽIVOTA U ZAGREBU KROZ OSJEĆAJ INTEGRIRANOSTI

Ako se prisjetimo definicije integracije koja podrazumijeva “proces uključivanja i prihvaćanja migranata u temeljne institucije, međuodnose i pozicije društva primitka” (Heckmann 2006: 18), te ako integracija podrazumijeva i percepciju samih migranata o prihvaćenosti i pripadanju pretpostavljenom dominantnom društvu (Heckmann 2006; Bužinkić i Kranjec 2012), kakav je dojam osobne integriranosti mojih sugovornika?

Spomenuta vremenska dimenzija *prije* i *poslije* priključivanja kolektivu u znatnoj je mjeri obilježila i dojmove o integraciji te osobnom osjećaju pripadanja. Naime, iako je integracija proces koji ne ide jednolinijskom putanjom od neintegriranosti do potpune integriranosti, pri čemu su ta dva krajnja pola (apsolutna neintegriranost vs. potpuna integriranost) pojmovi koji u praksi često dolaze u pitanje, moji su sugovornici imali potrebu pričati o svojem iskustvu grada i osjećaja integriranosti upravo kroz uspostavljanje dihotomije *prije Okusa doma* i *poslije Okusa doma*, bez da sam odnos *prije-poslije* inicirala kroz pitanje. Primjerice:

Proveo sam *godinu i pol, ono, nepoznat*, nitko me nije znao. Ljudi su mislili da sam neki čudan tip, i tako to. Ali *sad, poznajem tako puno ljudi*, i kad ja trebam nešto i kad oni trebaju mene. Mi [migranti, op. a.] imamo neku zanimaciju. [Više, op. a.] *nisam usamljen*, stvar-

29 Sugovornica tečno govori hrvatski jezik te sam intervju s njom provela na hrvatskom. Manje pogreške, poput krivog padeža i sl., ispravila sam kako bi čitatelju citat bio prohodniji i razumljiviji. To vrijedi za sve citate preuzete od sugovornice koju navodim kao “Glavna kuharica”.

no. Tako da, osjećam se sretno s njima [s Okusom doma, op. a.].
(Kuhar-volonter)

Osim toga, priključivanje kolektivu često znači i jačanje samopouzdanja pojedinaca, pružajući mogućnost kreativnog rada koji je prepoznat kao vrijedan:

Sada se osjećam ugodno u Zagrebu, a nisam nikad imala neko loše iskustvo pa se osjećam dosta sigurno ovdje. Okus doma mi je tu sigurno pomogao jer me upoznao s puno ljudi i vodio me na mnoga mjesta u Zagrebu i Hrvatskoj. Jako je motivirajuće vidjeti da se lokalnim ljudima sviđa, i da poštuju tvoj rad. Sad se osjećam integriranom jer učim jezik, imam prijatelje i obitelj, i jer mogu puno toga i raditi.
(Kuharica)

Kao što prikazani primjeri pokazuju, na moja pitanja o tome što podrazumijevaju pod integracijom i osjećaju li se, u skladu s time, i sami integrirano, odgovori su se vrtjeli oko nekoliko pojmova: mogućnost sklapanja poznanstava i prijateljstava, učenje jezika, osjećaj obiteljskog pripadanja unutar kolektiva te mogućnost aktivnog djelovanja (najčešće u smislu zaposlenja). Interakcijski i identifikacijski aspekt integracije ovdje snažno dolaze do izražaja. Naime, prema Friedrichu Heckmannu, interakcijska integracija podrazumijeva da su migranti uključeni u komunikaciju s drugim članovima društva u privatnoj i u poslovnoj sferi njihova života. Ona obuhvaća "prihvatanje i uključivanje imigranata u sferu primarnih odnosa i društvenih mreža u društvu doseljenja" (2006: 17). Dodatno, identifikacija s društvom doseljenja i osjećaj pripadanja karakteristike su identifikacijske integracije, koja se, prema istom autoru, "očituje u osjećaju pripadanja društvu primitka te identifikaciji s određenim grupama, posebice na temelju etničkog, regionalnog, lokalnog, i/ili nacionalnog identificiranja, ili kroz kompleksne kombinacije navedenih tipova identifikacije" (ibid.).

Neupitno je da angažman u Okusu doma pomaže u procesu integracije, posebice ako na taj proces gledamo iz perspektive subjektivne percepcije osobne integriranosti samih migranata. No budući da su svi moji sugovornici i sugovornice isticali upravo kolektiv kao okosnicu vlastite integracije, ostaje pitanje *u što* se migranti integriraju. Naime, iako Okus doma igra značajnu ulogu u stvaranju osjećaja pripadanja i atmosfere dobrodošlice, neki su sugovornici isticali i kako se još uvijek ne osjećaju dijelom Hrvatske ili pretpostavljenog hrvatskog društva. Tako je jedna sugovornica na pitanje osjeća li se kao pripadnica hrvatskog društva kazala:

Nisam [se] osjećala dok nisam došla u Okus doma, ali to je to ono što pričam, u biti mi još nismo dio, mi još nismo dio Zagreba, mi još nismo dio Hrvatske. Znači još puno, puno rada i rada treba oko toga dok ljudi... Dok ono što sam rekla, znači, kad prolaziš pored ljudi, da ne bulje u tebe, da njima nije čudno da vide nekog Afrikanca ili neku tamniju osobu ili svijetlu osobu ili Kineze ili tako dalje. (Glavna kuharica)

Drugi sugovornik, odgovarajući na isto pitanje, ističe:

Ali, ne sto posto. Možda bih mogao reći, i to zato što imam odlično, i na tome hvala Bogu, imam odlično društvo, imam odlične ljude oko sebe, znaš, koji me vole, i na njima sam zahvalan, tako da, kažem, možda pedeset posto, znaš. (Kuhar)

Moji su sugovornici osjećaj uključenosti i integriranosti promišljali u okvirima svojega angažmana u Okusu doma. Prisjetimo li se Heckmannove definicije identifikacijske integracije prema kojoj je riječ o “osjećaju pripadanja i poistovjećivanja s određenom grupom na temelju etničke, regionalne, lokalne i/ili nacionalne identifikacije” (2006: 17), osjećaj pripadanja koji opisuju članovi kolektiva ne ulazi ni u jednu od spomenutih kategorija. Naime, kroz angažman u Okusu doma njegovi se članovi nisu poistovjetili s pretpostavljenim hrvatskim društvom. Ipak, smatraju kako im je Okus doma ponudio mogućnost da se korištenjem elemenata kultura iz kojih dolaze, u ovom slučaju prvenstveno kulinarstvom, predstave lokalnom stanovništvu te tako pronađu svoju nišu za život i djelovanje u novom društvu u koje su doselili. Pritom, upravo Okus doma za mnoge od njih postaje prvotnim mjestom pripadanja te se proces identifikacije odvija na razini kolektiva, što ga iz perspektive samih migranata nipošto ne čini manje važnim ili manje stvarnim aspektom integracije.

Svi prikazani citati upućuju na još jedan važan aspekt – stvaranje mreže solidarnosti koja omogućuje podršku i pomoć migrantima kojima je to potrebno, ali i platformu za jačanje njihovih mogućnosti i volje za djelovanjem. Naime, Okus doma predstavlja medij koji olakšava kontakt i komunikaciju između migranata i lokalnog stanovništva, koja je s jedne strane istaknuta kao važna dimenzija u integracijskim politikama, a s druge strane nešto što su kao potrebu isticali i svi moji sugovornici te shodno tomu potvrđivali kako im angažman u kolektivu pri tome i pomaže. No, osim toga, taj je kolektiv i

platforma putem koje se ljudi migrantskog podrijetla mogu upoznati i s ljudima s kojima dijele slična životna iskustva te s kojima mogu ostvariti bliski kontakt zahvaljujući međusobnom poznavanju i razumijevanju konteksta životnih situacija u kojima se nalaze, stvarajući tako mreže uzajamne podrške te emocionalnu povezanost poput one obiteljske. Stoga se u ovom slučaju ne radi toliko o određenim mjestima u gradu na kojima se integracija odvija, koliko o mogućnosti ostvarivanja i održavanja interakcije s drugim ljudima, kako lokalnim stanovništvom tako i međusobnim povezivanjem migranata i uspostavljanjem mreža solidarne podrške.

No, istraživački ostaje otvoreno pitanje hoće li se dojam integriranosti i pripadanja s vremenom širiti izvan domene rada kolektiva te o kojim će faktorima to ovisiti. S obzirom na to da je u trenucima kada sam dovršavala ovu knjigu Zadruge za interkulturalnu suradnju Okus doma objavila kako do daljnjega zatvaraju *catering* službu, dosad Zadrugin najaktivniji dio, relevantnim postaje i pitanje hoće li se i kako osjećaj integriranosti kod migrantskog dijela kolektiva mijenjati. Ne uspiju li pronaći novo zaposlenje, ali i ako izgube mrežu solidarnosti i podrške poput one koju su stvarali i primali u Okusu doma, realno je za pretpostaviti da bi se njihov subjektivni dojam integracijskog procesa mogao značajno promijeniti.³⁰

Konačno, osim što su moji sugovornici, kako je već istaknuto, grad i svoj osjećaj uključenosti i integriranosti promišljali u okvirima angažmana u Okusu doma, svojim su djelovanjem ujedno i mijenjali grad ili barem svoju viziju grada. Ako grad pritom shvaćamo kao proces društveno-kulturnog konstruiranja mnogostrukih značenja (Gulin Zrnić 2009), onda u tom kontekstu možemo reći da oni uistinu sudjeluju i u stvaranju novih značenja grada. Kolektiv je tako za mnoge postao mjestom prvog pripadanja u gradu Zagrebu, a svojim je djelovanjem nastojao, s jedne strane, migrantima približiti različite dijelove grada koji su im dotad bili nepoznati ili nedostupni, dok je, s druge

30 Također, Okus doma je heterogen kolektiv koji čine međusobno različiti pojedinci koji su na različite načine tumačili njegovu ulogu i ciljeve, a samim time i svoje osobne interese koje povezuju s angažmanom u Okusu doma. Svi su moji sugovornici Okusu doma pridavali važno mjesto u svojim životima, često ističući emotivnu te obiteljsku povezanost s drugim članovima, no razlikovali su se prema trudu i radu koje ulažu u održavanje života kolektiva. Pritom su neki ulagali osjetno više osobnog truda i vremena, preuzimajući više zadataka i odgovornosti od drugih. Iako je raspodjela poslova i odgovornosti između članova nekog kolektiva uobičajena praksa koja proizlazi iz organizacije poslovanja, govoreći o Okusu doma kao areni za integraciju i osnaživanje migranata, pretjerano oslanjanje nekih članova kolektiva, i to uglavnom migranata, na one koji preuzimaju velik dio odgovornosti može dovesti u pitanje mogućnost emancipacije i osamostalivanja migranata. Bez namjere da prejudiciram zaključke o tome zašto Okus doma nije uspio opstati na tržištu, moguće je da je i to ostavilo svoj trag na agilnost i spremnost kolektiva da se prilagodi tržišnim zahtjevima.

strane, lokalnom stanovništvu i široj javnosti težio, kroz kulinarsko iskustvo, približiti različite kulture i ljude koji iz tih kultura dolaze. Ulozi hrane u djelovanju Okusa doma okrećem se u poglavlju koje slijedi.

4.

HRANA KAO MEDIJ

Jedna misao pratila me tijekom cijelog istraživanja – činilo se kako hrana, odnosno koncept pripremanja i nuđenja hrane, igra važnu ulogu u percepcijama mojih sugovornika o njihovom angažmanu u Okusu doma, kao i u cjelokupnom djelovanju kolektiva. Hrana se, tako, postavila i kao važan analitički moment. Izdvojila sam nekoliko aspekata koji su se pokazali ključnima, a koje ću detaljnije prikazati u ovom poglavlju. Hrana se pokazala kao medij kojim se nastoji potpomoći izlazak marginaliziranih skupina iz pasivnosti (1), senzibilizacija i približavanje pretpostavljenih različitosti između migranata kao Drugih te lokalnog stanovništva i lokalnih kultura (2), te kao medij pomoću kojega članovi Okusa doma, posebice oni s migrantskim iskustvima, nanovo konstruiraju svoje mjesto pripadanja, svoj dom (3).

KUHANJE U OKUSU DOMA KAO MEDIJ IZLASKA IZ PASIVNOSTI

Migrante poput onih koje okuplja kolektiv Okus doma može se svrstati u jednu od najmarginaliziranijih skupina u društvu, koju političke instance i lokalno stanovništvo često percipiraju kao sigurnosnu, ekonomsku, kulturnu, religijsku i inu prijetnju pretpostavljenom, navodno homogenom, stilu života (Pozniak i Petrović 2014; Bazzinotti, Slomka i Kasunić 2015). U takvom kontekstu u kojem brojni resursi koji bi omogućili aktivno participiranje u svakodnevnom životu neke zajednice ostaju nedostupnima, migranti su nerijetko primorani na egzistenciju na marginama društva. Iz perspektive ovog istraživanja možemo govoriti i o marginama grada, simbolički, u smislu nemogućnosti participiranja u njegovu životu, no često i prostorno, u smislu izoliranosti zbog smještenosti u rubnim dijelovima grada ili države, zbog loše infrastrukturne povezanosti ili zbog smještenosti u neadekvatnim prostori-

ma (Grubiša 2017). Također, često su dodatno marginalizirani (ponekad i kriminalizirani) medijskim prikazima u kojima su etiketirani kao “ilegalci” ili isticanjem države njihova podrijetla pri čemu se i pojedinci i države iz kojih dolaze prikazuju u negativnom kontekstu, primjerice: “klaustrofobični i podivljali Eritrejac” (Brnardić et al. 2015: 7). Na taj se način “reducira cijelog čovjeka i obitelj na formalni set rascjepkanih podataka (...) poput individualizacije i alijenacije čovjeka od velikog dijela svoga bića” (Schaffer prema Brnardić et al. 2015: 6). Iznimno su rijetki slučajevi u kojima su migranti prikazani kao pojedinci, društveni akteri koji su, na ovaj ili onaj način, aktivni sudionici društvenog života, što je dijelom ishod često senzacionalističkog medijskog izvještavanja, a dijelom rezultat nerijetko teških uvjeta u kojima migranti žive koji ne ostavljaju puno prostora za sudjelovanje u javnom životu grada. Kao što sam već napomenula, tražitelji azila ostvaruju pravo na novčanu pomoć u iznosu od 100 kuna mjesečno,³¹ dok oni kojima je zaštita odobrena pod određenim kriterijima imaju pravo na novčanu pomoć u skladu s odredbama *Zakona o socijalnoj skrbi* (2013), no ni taj iznos često ne zadovoljava osnovne potrebe života. Dijelom zbog takvih ekonomskih ograničenja i isključenosti, dijelom zbog izolacije s kojom se suočavaju budući da su percipirani kao prijetnja “normalnom” gradskom životu, migranti su strukturno gurnuti u sferu pasivnosti. No umjesto opetovanog isticanja spomenutih činjenica, odlučila sam se za nešto drukčiji pristup – prikazati primjere u kojima se migranti nastoje postaviti kao aktivni sustvaratelji urbane svakodnevice. Kako bih svoju građu s terena utemeljila, kratko se osvrćem na ono što pogled društvenih i humanističkih znanosti kaže o odnosu strukture ili konteksta situacije te mogućnosti za aktivno djelovanje pojedinaca.

Anthony Giddens (1986) u teoriji strukturacije uspostavlja odnos između društvene akcije i strukture. Potonju definira kao skupinu pravila i resursa, organiziranih kao svojstva društvenih sistema. Akciju, s druge strane, promatra kao sposobnost za djelovanje (eng. *agency*), odnosno mogućnost pojedinca kao društvenog aktera da svojim djelovanjem utječe na svoju okolinu i vlastitu društvenu poziciju. Ljudi, dakle, nisu u potpunosti determinirani strukturom, već posjeduju određenu moć za djelovanje, ali ne mogu djelovati niti neovisno o strukturalnim smjernicama i kontekstu. Struktura i akcija nikada nisu neovisne jedna o drugoj, što Giddens naziva dualnošću strukture (umjesto dualizma u kojem akcija i struktura stoje odvojeno, jedna nasuprot

31 Odluka o visini novčane pomoći tražiteljima međunarodne zaštite 2015.

drugo)), nego su strukturalna svojstva društvenih sistema istovremeno i medij kroz koji se društvene prakse odvijaju, ali i produkt tih društvenih praksi (Giddens 1986: 25). Tako shvaćena, struktura (koja je u strukturalističkim i funkcionalističkim teorijama najčešće promatrana tek kao determinirajući društveni faktor) “ne smije biti izjednačena s prinudom, već je ona uvijek i ograničavajuća i omogućavajuća” (ibid.).

Uzimajući u obzir opisani kontekst životnih situacija u kojima se migranti nalaze kao strukturalne smjernice, zanima me kako na njih odgovaraju istraživani. Konkretnije, kakvu ulogu ima pripremanje hrane u okviru kolektiva Okus doma u pokušajima odmicanja s margina k aktivnoj participaciji u urbanom životu?

U jednoj široj slici za društvo, i to je nešto izuzetno bitno, što Okus doma znači sada, a to je (...) *izlazak iz te pasivnosti* i te kompletne, ono, marginalizacije. Zato vidim Okus doma kao odličan primjer svega. Mislim, odličan, ali nažalost i, ono, tužan u jednu ruku jer do toga je moralo doći da *ljudi moraju sami sebe organizirati kako god znaju i umiju da bi oni mogli živjeti*, doslovno. (Volonterka)

Razmišljanje ove sugovornice ukazuje na ograničavajuće čimbenike strukture, one koji gotovo onemogućuju ili znatno otežavaju mogućnost za djelovanje marginaliziranim skupinama. Naime, kako navodi i ova volonterka, strukturalni uvjeti nisu zadovoljeni, migranti, a posebice oni koji su zatražili međunarodnu zaštitu, vrlo teško pronalaze posao, a financijska pomoć koju primaju od države uglavnom nije dostatna za osiguravanje kvalitetnog života. Pasivnost migranata stoga nije prirodno stanje stvari, ona je rezultat opisanih strukturalnih faktora, antipod Giddensovoj akciji kao sposobnosti za djelovanje. No, u takvoj nepodržavajućoj atmosferi, Okus doma pronalazi nišu u kojoj vidi prostor za djelovanje.

Naime, zapošljavanje, iako isticano pri vrhu lista prioriteta u integracijskim politikama i strategijama, ujedno je i jedan od najlošije sprovedenih aspekata integracije u praksi u Hrvatskoj (Centar za mirovne studije 2016a; 2016b). S druge strane, kolektiv je nastojao pružiti platformu za zapošljavanje migranata u skladu s njihovim vještinama. Kako mi je ispričala tadašnja predsjednica Zadruga Okus doma, tijekom višegodišnjeg rada s tražiteljima međunarodne zaštite i ljudima kojima je odobren neki oblik takve zaštite, prikupljanja recepata i životnih priča, te prezentacijskog kuhanja i predstavljanja

kolektiva, shvatila je kako je, osim senzibilizacijskih aktivnosti usmjerenih prema hrvatskoj javnosti, kolektiv moguće i potrebno usmjeriti k samoza-pošljavanju marginaliziranih skupina. Dakle, u atmosferi izrazito ograničenih mogućnosti, odnosno onoj u kojoj je Giddensovo poimanje strukture znatno više ograničavajuće nego omogućavajuće, javlja se ideja o pokušaju utjecanja na takvu strukturu traženjem mogućnosti za aktivno djelovanje. Prema Margaret Archer (2007), društveni akteri na različite načine reagiraju i djeluju u odnosu na dane uvjete i okolnosti, što uvelike ovisi o njihovom osobnom refleksivnom propitivanju situacija u kojima se nalaze i mogućnosti koje su pred njima. Stoga društveni akteri mogu, u ograničavajućim strukturnim uvjetima, biti i “refleksivno svjesni nepravde, žal[iti] za zatvorenim prilikama, ali nastavlja[ti] činiti sve što mogu, u okolnostima koje nisu sami konstruirali ili odabrali, za ono do čega im je najviše stalo” (Archer 2007: 19). Nadalje, u otežanim okolnostima akcije društvenih aktera mogu, umjesto pasivnog prihvaćanja okolnosti u kojima se nalaze, biti subverzivne (ibid.: 15). Uzevši navedeno u obzir, mogu li se elementi subverzivnog djelovanja pronaći i u radu kolektiva Okus doma?

Naime, Okus doma otvara vrata onome što je jedna sugovornica nazvala “migrantskim aktivizmom”, objasnivši ga kao izlazak migranata iz pasivnosti u zalaganje za ostvarivanje onih prava koja su u teoriji osigurana zakonom, ali nisu ostvarena u praksi, te zagovaranje za ona prava koja još nisu ni uspostavljena zakonskim okvirom, ali ih se želi na taj način osigurati. Predsjednica Zadruga također je Okus doma okarakterizirala aktivističkim, objašnjavajući mi kako i samo ime kolektiva u svojoj pozadini ima aktivističku poruku jer “nije samo okus hrane, nego se ono odnosi na koloritet [kompleksnost, op. a.] sjećanja, traume i otpora nekoj vrsti, ono, rigidnosti, represije i uopće tom prisilnom odlasku iz zemlje”. Na tragu takvog razmišljanja, mogu se analizirati i priče drugih sugovornika.

Primjerice, jedan se sugovornik prisjetio vremena kada je boravio u Prihvatištu za tražitelje azila u Dugavama pa je podijelio sa mnom što je Okus doma već tada predstavljao za njega:

Dok sam bio u Porinu, znaš, imao sam neke dobre i loše periode i trebalo mi je da nešto radim, znaš, *da se negdje izrazim*. Nisam imao izbora. Samo sam govorio, kao, što god, samo se trebam negdje moći izraziti. Raditi za sebe da se malo opustim, znaš na šta mislim. (...)

Za mene, znaš, ja sam to shvatio kao misiju. Kao, misija, *mi moramo nešto poduzeti*. To je Okus doma za mene. (Kuhar; kurziv istaknuo sugovornik)

Prilika za sudjelovanje u radu Okusa doma za njega je predstavljala priliku za iskorak iz dnevne rutine, koja je, za smještene u Prihvatilištu za tražitelje azila, često depresivna. Nedostatak sadržaja poput kontinuiranog i sustavno organiziranog tečaja hrvatskog jezika unutar Prihvatilišta, i nemogućnost prisustvovanja događanjima u drugim dijelovima grada, uz konstantan osjećaj nesigurnosti i neizvjesnosti u vezi (ne)odobravanja³² zahtjeva za međunarodnom zaštitom, samo su neki od otežavajućih i ograničavajućih faktora s kojima se ta migrantska populacija često susreće. Nadalje, razgovarajući o potrebi “da se negdje izrazi”, uz osjećaj kako “migranti moraju nešto poduzeti”, zamolila sam istog sugovornika da mi opiše kako to u njegovim očima izgleda “misija” Okusa doma:

Za mene je jasna. Omogućiti im, omogućiti drugima koji ne znaju, [da vide, op. a.], da ljudi koje zovete “manjine” mogu nešto učiniti. Ljudi koje zovete “manjine” mogu nešto učiniti! Ljudi koje zovete “azilanti”, ljudi koje zovete “migranti”, znaš, mogu nešto napraviti – mogu biti jedna cigla u društvu [u izvorniku: *one brick in the society*, op. a.]. To je za mene poruka u Okusu doma. (Kuhar)

Ističuci etikete koje se migrantima često pripisuju u negativnom smislu poput “manjine”, “migranti”³³ ili “azilanti”, ovaj sugovornik indirektno ukazuje na česte predrasude s kojima se susreću, poput onih koje migrante ocrtavaju kao nesposobne i nemarne, ili pak onih da migranti žive na teret države, od socijalne pomoći. Međutim, on ih sve izravno odbacuje kao neutemeljene, objašnjavajući kako oni “*mogu nešto napraviti!*”, odnosno mogu biti aktivni članovi društva. Lokalnom stanovništvu, konkretnije onom njegovom dijelu koje prema migrantima ima negativne stavove, pristupa pomirbeno, a Okus doma vidi kao moment koji može razbijati takve predrasude. U tom smislu, za njega, Okus doma postaje taj koji “pomaže drugima”, što dijelom obrće pretpostavku prema kojoj je lokalno stanovništvo to koje treba pružiti po-

32 Primjera radi, prema zadnjim dostupnim podacima Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske zaključno s 31. ožujkom 2018. godine u Hrvatskoj je od 2008. godine međunarodnu zaštitu zatražilo 8717 osoba. Paralelno, od 2006. godine do kraja ožujka 2018. godine, ukupno je odobreno 544 azila i supsidijarnih zaštita, što je svega nešto više od 6 posto u odnosu na broj zahtjeva.

33 Ovdje postavljeni u negativnom smislu naspram, primjerice, izbjeglica. Vidi poglavlje “Migrant – integracija – grad: što kaže teorija?”.

moć i podršku onima koji dolaze, migrantima. No, kako bi to mogli, potrebna im je prilika, pa tako isti sugovornik ističe:

Prihvati me i pruži mi priliku da ti nešto pokažem. Nemoj samo biti, na primjer: “Dajem ti papire”. Dajem ti papire, kao, legalan si u ovoj zemlji. Ali nakon toga je gotovo. Nisi ništa napravio za mene. Nisi ništa napravio za mene, razumiješ li? *Da, velika je stvar legalizirati nekoga, ali to je početak, to je prvi korak. OK, ali taj netko treba i nešto drugo.* (Kuhar)

Sugovornik je ovime posredno otvorio i problematiku (ne)ostvarivanja brojnih zakonom zajamčenih prava u područjima poput obrazovanja, zapošljavanja, zdravstvene skrbi, smještaja i sl. (Brnardić et al. 2015). U takvom kontekstu, spomenuto “nešto drugo” ukazuje na potrebu za ostvarivanjem vlastitih prava te na potrebu za izražavanjem vlastite osobnosti kao i ostvarivanjem svojih potencijala. Okus doma, kaže, dao mu je priliku da samostalno djeluje, da radi i stvara. Pritom je važno napomenuti kako je sugovornik posebnu vrijednost pridao činjenici da mu Okus doma nije pomagao u vidu klasične humanitarne pomoći, već kroz pružanje prilike da on bude taj koji djeluje: “Dali su mi priliku. ‘OK, gledaj, znaš, mi ti dajemo ovu priliku, ti sada nešto napravi s time’. Ja to tako doživljavam, i ja to cijenim”. Nadalje, kroz sudjelovanje u kolektivu:

imaš priliku govoriti, imaš priliku pokazati im [lokalnom stanovništvu, op. a.] tko si. (...) Jer, tu su novi ljudi koji dolaze u ovu zemlju, oni [lokalno stanovništvo, op. a.] ne znaju tko su ti dečki koji ovdje dolaze. OK, ako im ne pokažemo tko smo, kako će nas prihvatiti, kako će nas upoznati? OK, dakle, što trebamo? Trebamo nekog da nam pokaže, vodi nas, pokaže nam put. I da nam omogući da im pokažemo tko smo. E sad, Okus doma je uspio, putem hrane, i to je to. I onda imaš priliku sresti puno ljudi, različite ljude (...). I oni će te pitati: “OK, to je vaše jelo? To je tradicionalno?” I u tom trenu imamo priliku pokazati im tko smo, razgovarati s njima, i mijenjati [stvari, op. a.]. (Kuhar)

Ova izjava vrlo slikovito opisuje kako moji sugovornici sažimaju cjelokupnu ideju koju Okus doma za njih predstavlja. Kolektiv je, dakle, pružao mogućnost kreativnog rada (u smislu pripremanja hrane i kreiranja jela), zapošljavanja, te mogućnost da migranti predstavljaju sami sebe i jela koja

su pripremili. On nije humanitarna organizacija te migrantima ne pristupa kao pasivnim žrtvama, već kao pojedincima koji su strukturnim okolnostima u kojima se nalaze ograničeni te kojima je stoga potrebna podrška kako bi svoju sposobnost za djelovanje (eng. *agency*) ojačali. U naslovu potpoglavlja naznačen izlazak iz pasivnosti oslikava se upravo u takvom pružanju prilike za društveno djelovanje samih migranata. To je ujedno i politika kolektiva:

Uvijek pazimo da su ti ljudi uz tu hranu, znači ne da su negdje iza kuhinje, ne, i da sad neko prezentira njihovu hranu. Uvijek je dobro da oni sami prezentiraju svoju hranu jer su onda izloženi i njima odgovara to. (Voditeljica komunikacijsko-senzibilizacijskih aktivnosti, Z. M.)

Naime, članovi Okusa doma samostalno su osmišljavali jela koja su pripremali, oslanjajući se pritom na recepte i hranu kojom nastoje ujedno predstaviti i kulture iz kojih dolaze. Hranu su također samostalno pripremali, posluživali i prezentirali. Migranti su, tako, bili uključeni u velik dio ukupnog radnog procesa, koji je bio osmišljen tako da je uvijek barem netko od kuhara koji su hranu pripremali bio prisutan prilikom njezina posluživanja kako bi mogao predstaviti pripremljena jela, sebe, odnosno ljude koji su tu hranu pripremali kao i Okus doma kao kolektiv. Potonje je izuzetno važno budući da su migranti često *oni o kojima se govori*, a znatno rjeđe *oni koji govore* o sebi, svojim iskustvima, kulturama, prošlosti, sadašnjosti, aspiracijama za budućnost (Appadurai 1988).

I tu negdje, između pružanja mogućnosti za samozapošljavanje marginalizirane skupine, organiziranja senzibilizacijskih aktivnosti usmjerenih ka široj javnosti, mogućnosti za osobno predstavljanje onih koji često nemaju priliku govoriti te pripremanja hrane uz pričanje o svom podrijetlu i podrijetlu receptata koje spremaju, leži potencijal Okusa doma za aktivističko, ili čak subverzivno djelovanje. Taj potencijal oslikava se i u sljedećem citatu:

I onda kad ti njima ponudiš hranu (...), kad nekom nešto pokloniš, onda [su reakcije, op. a.]: “Vidi, aha, vidiš, *oni su azilanti, oni nemaju (ajmo reći) za kruh, ali oni, znači, nama daju nešto da probamo. Znači, oni su to skuhalo za nas, iz budžeta zadruga, da nam približe sebe.*” Bar ja mislim tako. I onda ljudima je to OK, fora i idu probati. (...) Čim ti dođeš i probaš tu hranu, približiš se. Onda te zanima možda neko pitanje, onda zapravo čuješ svašta, onda počneš čitat, pa gledaš letke. A tu je najbolje, znači, to bi bilo super da smo stalno negdje na otvorenom, di su događanja... (Glavna kuharica)

Ovo se prvenstveno odnosi na javna događanja, primjerice poput onih u okviru kampanje Zagreb: otvoreni grad?, u sklopu kojih je Okus doma hranu najčešće dijelio, a ljudi su mogli ostaviti financijske donacije (za razliku od klasičnih, naručenih *cateringa* koji se naplaćuju prema oformljenom cjeniku i formalno funkcioniraju kao i bilo koja druga *catering* služba). Sugovornica potonjim citatom otvara važno pitanje: *Tko kome nudi hranu?* Naime, i sama ukazuje na moment u kojemu migranti, koji često sami “nemaju ni za kruh”, pripremaju i dijele prolaznicima svoju hranu u javnim prostorima grada. Osim činjenice da dolazi do obrata u smislu da oni čija je ekonomska egzistencija često ugrožena ulaze u ulogu onih koji “časte” hranom, ovdje dolazi do još jednog zanimljivog obrata.

Naime, pitanje dijeljenja hrane usko je povezano s pitanjem gostoprimstva. Pritom domaćin, ponudivši svoje goste izobiljem hrane, nastoji dokazati svoje ekonomsko blagostanje i pokazati se u što boljem i raskošnijem svjetlu. Nerijetko pretjerivanje u obilju hrane koju nudimo treba impresionirati goste, pokazati im prosperitet domaćina i njegovu dobru volju da dio svog bogatstva podijeli i s njima (Fox s. a.). Brojni su primjeri obiteljskih okupljanja povodom rođendana ili blagdana, tih privremenih iskoraka iz svakodnevice za koje su rezervirani posebni recepti i posebne namirnice ili poseban, raskošan, način pripreme tih namirnica kojima domaćini časte svoje goste, a dobro su poznate i uzrečice koje oslikavaju pravila takvih okupljanja, poput one da “gost nikada ne smije ostati gladan”. Takvu izreku, osim u doslovnom smislu, možemo shvatiti i metaforički. Obilje hrane kojom nudimo naše goste simbolizira i činjenicu da ih prihvaćamo i smatramo dobrodošlima, a kako navodi Ozren Žunec u pogovoru kuharice koju je Okus doma objavio pod istim nazivom, “gosta-namjernika, čovjeka koji se samotno potuca stranim svijetom, uvijek je red pozvati u kuću i nahraniti” (prema Bužinkić 2014: 49).

Što se događa u trenutcima kada Okus doma nudi svoju hranu? Dolazi do inverzije uloga pri kojoj oni koji su došli nude hranu “starosjediocima”. Drugim riječima, gosti nude gozbu domaćinima. Takvo privremeno izvrtačenje odnosa, u kojem oni “koji nemaju ni za kruh”, odnosno “oni koje zovete manjine”, uzimaju stvar u svoje ruke i djeluju najbolje što mogu kako bi postigli svoje ciljeve unatoč otežavajućim okolnostima (Archer 2007), moment je subverzije i otpora članova Okusa doma prema vlastitoj marginalizaciji te je njihov pokušaj proklamiranja sebe kao aktivnih sudionika svakodnevice grada. Uloga hrane pritom ostaje vrlo slična onoj prilikom “normalnog” po-

retka stvari kada se kroz hranu i gozbu nastoji predstaviti sebe, impresionirati drugoga (Goffman 2000), te iskazati dobrodošlicu i gostoprimstvo. No, uloge sudionika u ovoj gozbi su u inverziji: migranti, novopridošli, nude hranu lokalnoj populaciji društva u koje su pristigli i pritom su oni ti koji se putem specijaliteta koje nude nastoje predstaviti u najboljem svjetlu (često odabirom onih jela koja smatraju tradicionalnima, karakterističnima i “autohtonima” za podneblja iz kojih dolaze). Za razliku od uobičajenog odnosa kada domaćin gostu putem gozbe koju mu nudi pokazuje kako je dobrodošao, ovdje su migranti ti koji nudeći hranu lokalnom stanovništvu žele stvarati atmosferu dobrodošlice te nastoje pokazati da, kako je istaknuo jedan sugovornik, “mogu nešto napraviti”. Osim toga, oni nude i specifična znanja i vještine o tome kako se hrana koju nude priprema i blaguje, prenoseći tako šire gastronomsko iskustvo, a ujedno odražavajući i karakteristike nematerijalnih kulturnih dobara kako ih prepoznaje UNESCO.³⁴

Na tom tragu, hrana postaje i moment borbe protiv predrasuda, odnosno medij kroz koji se nastoji približiti različitosti i senzibilizirati lokalnu javnost prema migrantima kao stanovnicima grada, o čemu će više biti riječ u tekstu koji slijedi.

HRANA KAO POKUŠAJ PRIBLIŽAVANJA RAZLIČITOSTI

Sam moj ulazak u Okus doma je bilo tako revolucionarno iskustvo jer sam počela promišljati o hrani na taj način što prije nikad nisam. (...) Sad apsolutno aktivno promišljam o tome koliko je taj moment kuhanja zajedno i jedenja zajedno bitan za otvaranje nekakvih, razbijanje nekakvih zidova. I zato mislim da je to jedan odličan početak, ali mislim da bi onda morao biti... To je samo uvod nekako, u nešto što onda treba biti. (Volonterka)

Laurier Turgeon i Madeleine Pastinelli konzumaciju namirnica i jela iz različitih kultura i “dalekih mjesta” uspoređuju s “konzumiranjem geografije”; kroz “jelo vanjski svijet unosi se u tijelo, internalizira se izvanjsko” (2002: 251). Riječima autorica, etnički restorani postaju “mikroprostorima koji omo-

34 Vidi: *Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage* na mrežnim stranicama UNESCO-a.

gućuju interkulturni kontakt, deteritorijalizirana mjesta na kojima klijenti mogu vidjeti i dodirnuti, čak i konzumirati kulturu drugog na svom 'domaćem terenu' (ibid.).³⁵ Dalje, prema tezi Turgeon i Pastinelli, dok jelo može predstavljati identitetske markere koji pomažu određenoj zajednici da se distancira od drugih i pritom samoidentificira, jelo također može pridonijeti smanjivanju percipiranih različitosti te postati arenom u kojoj strano može prijeći u poznato, domaće (ibid.). Osim toga, iako je jelo kao proces unošenja hrane u naše tijelo vrlo intiman proces, aktivnostima povezanima s hranom, od uzgoja namirnica preko njihove pripreme i kreiranja jela pa sve do same konzumacije i dijeljenja tog kulinarskog iskustva s drugima, "isprepliče [se] javno i privatno" (Holtzman 2006: 373), odnosno hrana se nalazi "na marginama privatnog i javnog, intimnog i izloženog" (Turgeon i Pastinelli 2002: 251). Kako u tom kontekstu analizirati Okus doma te hranu koju pripremaju, predstavljaju i poslužuju? Je li i na koji način hrana medij putem kojega se kulture migranata nastoje približiti kulturama lokalnog stanovništva?

Tijekom boravka na terenu te u razgovorima s akterima Okusa doma hrana se vrlo često spominjala kao element koji otvara prostor za komunikaciju među skupinama čija je interakcija inače vrlo ograničena ili nepostojeća. Moji su sugovornici hranu tako isticali kao "odličan medij", "novi kanal komunikacije", "odličan način kako doprijeti do naših sugrađana", "društveno ljepilo" ili "univerzalni jezik", dok je posluživanje hrane jedan sugovornik okarakterizirao kao "dijeljenje ljubavi". Na tragu shvaćanja hrane kao istodobno privatnog i javnog iskustva i moji su sugovornici proces pripremanja hrane doživljavali vrlo intimnim, iako ujedno ističući važnost dijeljenja hrane s drugima. Privatno iskustvo hrane ogleda se u osobnim sjećanjima kroz koja oni prolaze pripremajući jela od kojih neka nisu jeli ili kuhali otkad su napustili svoje bivše domove. No taj se privatni proces ujedno isprepliče s onim društvenim, odnosno javnim, primjerice na kulinarskim radionicama, kada su kuhari Okusa doma kuhali s polaznicima radionice. Tada bi svaki kuhar i kuharica imali po jednog do dvoje "učenika" koji su aktivno sudjelovali u pripremanju jela, a radionica je završavala oko zajedničkog stola na kojem su bila poslužena sva pripremljena jela, koja bi zatim svi prisutni zajedno kušali. Sugovornici su često isticali važnost dijeljenja hrane s drugima, primjerice:

35 U ovom kontekstu, pod deteritorijalizacijom se podrazumijeva fizička izmještenost vlasnika i zaposlenika restorana koji se nalaze izvan zemlje svojeg prethodnog boravka ili podrijetla, tj. izvan njihovog "domaćeg terena", te koriste hranu kao moment kojim svoju kulturu na novom i "stranom" terenu mogu ponuditi lokalnom stanovništvu i svim zainteresiranima.

Jučer sam skuhao svoj poseban recept, mi to zovemo *salan*, piletina s umakom i malo paprike. Skuhao sam to, i još uvijek je u mom frižideru, nisam jeo. Skuhao sam, skuhao sam i tanki kruh. Imam tanki kruh i imam još cijeli taj umak u frižideru. Mi kada kuhamo, imamo tu tradiciju, *kada kuhamo, jedemo zajedno* (...). Kada nemam šta za raditi, samo kuham, i onda zovem prijatelje pa jedemo zajedno. *Ako kuham, moram jesti s nekime, ne mogu jesti sam* (...). *Ne osjećam se dobro ako jedem sam.* (Kuhar-volonter)

Hrana ovdje poprima snažnu društvenu komponentu. Za ovog je kuhara nezamislivo jesti ako nije u krugu drugih, prvenstveno sebi bliskih ljudi. Kako ističe Robin Fox, hrana je “prilika za dijeljenje, za raspodjelu i za davanje, za iskazivanje altruizma” (s. a.: 1). Osim toga, hrana, koja je za većinu sugovornika prije uglavnom bila u privatnoj sferi, dijeljena s obitelji i bliskim prijateljima, sada je svjesno odabrana kao medij kroz koji nastoje progovarati u javnosti, dijeleći hranu sa strancima. Na toj granici između vrlo intimnog i vrlo društvenog pripremanje hrane doživljava i sljedeća sugovornica:

Kad kuham, ja uživam, zaboravim na sve moguće negativne stvari, loše energije, znači, unutra unosim dio sebe. I svi mi koji smo tamo. Kad kuhamo, kuhamo iz ljubavi. I mislim da svatko ko jede tu hranu osjeti to. U svim tim raznim okusima, začinima. I mislim da na taj način i naše [kulture približimo, op. a.]. Znači, kad nas pitaju kako smo to napravili, na koji način, onda kad s njima razgovaraš (...). Onda im približiš. Pa onda oni vide da si ti, zapravo, stvarno kuhao iz ljubavi i to je njima jako lijepo. (Glavna kuharica)

Prema rečenom, sugovornica u jela koja priprema unosi i upisuje dio svojeg osobnog identiteta. Putem hrane koju stvara i poslužuje, ona drugima predstavlja i nastoji “približiti” sebe. “Kuhanje iz ljubavi” također je važan moment, koji su isticali i drugi. Primjerice, sljedeći sugovornik dijeljenje hrane shvaća kao dijeljenje ljubavi:

Za mene, hrana je ljubav. Ljubav, znaš? A mi [ljudi, op. a.] trebamo to, treba nam ta ljubav, znaš. Ako ja nešto priprelim (...) OK, ljudi mogu tu vidjeti hranu, ali ja, ja vidim da dijelim ljubav (...). Kužiš, jer dijeljenje hrane za mene je širenje ljubavi. Pripremiti hranu i poslužiti je ljudima, a ljudi ju prihvate, i s time su prihvatili moju ljubav. (Kuhar)

Iz obaju citata vidimo kako je hrana doživljena kao medij kojim se olakšava uspostavljanje komunikacije s lokalnim stanovništvom. Iako eksplicitno ne spominju postojanje konkretnog društvenog konflikta između migranata i “starosjedioca”, iz njihovih se priča može iščitati njihova potreba za osjećajem pripadnosti društvu u koje su se doselili, a koje, kao što je istaknuto u prethodnom poglavlju o iskustvima grada i osjećaju integriranosti, još uvijek ne osjećaju u potpunosti. Prva sugovornica, tako, hranu vidi kao medij putem kojeg se može predstaviti, a nakon što se prvi korak i kontakt uspostave kušanjem hrane, interakcija se može nastaviti te ona dobiva priliku ispričati svoju priču. Kušanje hrane doživljeno je kao prvi kontakt koji omogućuje daljnju interakciju: od objašnjenja kako je određeno jelo pripravljeno, preko razgovora o podrijetlu upravo kušanog jela ili namirnica i začina koji su korišteni, te potencijalno sve do dijaloga o osobnim pričama i povijestima osoba koje su tu hranu pripremale. Slično tomu, potonji sugovornik dijeljenje hrane opisuje kao dijeljenje ljubavi, pri čemu trenutak u kojem ljudi prihvate hranu koju je pripremio ujedno doživljava i kao trenutak u kojem su počeli prihvaćati i njega. To dokazuje i sljedeći citat:

Hrana je univerzalni jezik. Kada kuhamo i razmjenjujemo recepte, dijelimo i dio nas i naših zemalja, a na taj način se osjećamo ugodnije, a ljudi nas puno lakše prihvaćaju. Kako kažu, ljubav dolazi iz srca, ali prolazi kroz želudac pa i integracija isto može ići tim putem. (Kuharica)

Također, u ovoj se izjavi očituje poveznica koju članovi Okusa doma vide između hrane i procesa integracije. Kako sugeriraju Turgeon i Pastinelli, hrana može doprinijeti smanjivanju i približavanju percipiranih različitosti dviju skupina i to stoga što se putem jela geografski prostor sabija i minimizira, a čovjek simbolički unosi vanjski (strani) svijet u svoje (poznato) tijelo (2002: 251). Na taj način, konzumiranjem hrane koja je predstavljena kao strana, ili kao hrana drugih etničkih i društvenih skupina, pojedinac ima priliku okusiti i “kulturu drugog na svom ‘domaćem terenu’” (ibid.), odnosno bez da se morao geografski izmjestiti. Okus doma slično poručuje jednim od svojih slogana koji glasi: “Ako smo kao društvo prihvatili različitu hranu, zašto ne bismo i ljude?” Ipak, ostaje otvoreno pitanje je li hrana dovoljno jak moment koji će prihvaćanje i zainteresiranost za nove okuse i začine proširiti na prihvaćanje ljudi i kultura iz kojih ti okusi i začini dolaze. Kako su navodili i neki od mojih sugovornika, hrana može olakšati prvi kontakt, međutim samo kulinarstvo

ne može razriješiti kompleksno pitanje dugotrajnog i višedimenzionalnog procesa integracije migranata. Mojim je sugovornicima hrana poslužila kao faktor “probijanja leda”, što je uostalom zabilježeno i u prvim idejama Okusa doma kada je tek bio u nastajanju, a čije su se aktivnosti tada svodile upravo na druženje uz hranu s tražiteljima azila u Kutini. Međutim, da se poslužim riječima jedne od sugovornica, “to je samo uvod”, jedna u nizu isprepletenih stepenica na putu integracije.

JE LI HRANA UJEDNO I MEDIJ EGZOTIZIRANJA?

Turgeon i Pastinelli na kraju svojeg članka o bogatoj ponudi etničkih restorana u Quebecu u Kanadi donose zvučnu, kritičku, ali i pesimističnu misao. Osvrćući se na popularnost takvih restorana među lokalnim stanovništvom koje je u jelima etničkih restorana vidjelo osvježenje svojih rutiniziranih, lokalnih prehrambenih navika, autorice ističu: “etničko se konstruira kako bi se doimalo etičkim, no u stvari je (...) samo izgovor za komodificiranje drugosti kao izvora užitka te još jedan izraz postkolonijalnog kapitalizma” (2002: 262). Na tom tragu stoji i postavljeno pitanje o potencijalnom egzotiziranju kultura migranata u kontekstu mojeg istraživanja. Prisjetimo se nakratko ranije predstavljene manifestacije organizirane povodom obilježavanja Dana Afrike 2016. godine na Opatovini, održane u sklopu kampanje Zagreb: otvoreni grad?. “Afrička kultura”, kako stoji u promotivnom letku kampanje, toga je dana prikazana “kroz edukativne sadržaje, te prezentaciju glazbe, plesa, književnosti i umjetnosti” s idejom da se hrvatsku javnost upozna s “različitim aspektima afričke kulturne tradicije”.³⁶ Osim radionica izrade nakita i frizura, Okus doma posluživao je hranu koja je tako također postala dijelom prezentiranja “afričke kulture”, odnosno konzumiranja kulture Drugog. Za vrijeme tog događanja trg je bio vrlo aktivno mjesto: djeca su trčala oko postavljenih štandova, ljudi su se priključivali radionicama, na jednom dijelu trga plesalo se u ritmovima *djembi*, na drugom se moglo uživati u hrani Okusa doma. Svi s kojima sam toga dana razgovarala, od onih uključenih u organizaciju (u koju su bili intenzivno uključeni članovi DAH-a) pa do prolaznika i posjetitelja, uključujući i mene samu, uživali su i hvalili manifestaciju kao pozitivno osvježenje u gradu. Kasnije sam se kroz intervju vraćala na

36 Preuzeto s promotivnog letka događanja izrađenog u okviru kampanje Zagreb: otvoreni grad?

to i na slična događanja, a zanimalo me kako su ih doživjeli i interpretirali moji sugovornici. Neki su samostalno isticali opasnost egzotiziranja kultura i ljudi te problem načina na koje se oni predstavljaju. Jedna se sugovornica, primjerice, zapitala:

Da li opet dolazimo do egzotiziranja bez ikakve, ono, pozadine? Kao, a gle tu sad Dan Afrike, rade lude frizure i jedemo začinjenu hranu. Da li je to samo taj tako prolazni moment egzotike ili je tu nešto drugo još? (Volonterka)

Egzotika je ovdje negativno konotirana i podrazumijeva ahistorijsko i depolitizirajuće predstavljanje nečije kulture, fokusirajući se samo na, primjerice, “lude frizure” i “začinjenu hranu”, što je problematičan, simplificirajući pristup kulturi. Slično je istaknula i predsjednica Zadruga rekavši mi kako je prilikom predstavljanja Okusa doma “užasno važno, da se pokuša izbjeći taj moment egzotike. To nije egzotika. To je najgori rasizam valjda, ono, koji postoji”. No, iako problematičan, obje su ga vidjele i kao mogući instrument kojim se ljude može zainteresirati za njihovu ponudu. Ipak, prihvatljiv je samo ako dolazi uz obrazloženje koje će početni iskorišteni moment egzotike, poput primjerice onog “Okusi Afriku s *Okusom doma*” s promotivnog letka kampanje Zagreb: otvoreni grad?, kontekstualizirati i demistificirati. Potonja je sugovornica prethodnu rečenicu nastavila rekavši kako moment egzotike:

ti u nekom smislu komunikacije nekad i moraš koristiti. Kao, “dođite probati egzotična jela”, jer je to isto nešto što ljude privlači. Ali treba onda skužiti da, i ako ti je poziv u tom smislu, ono što tamo proizvedeš kroz komunikaciju i prezentaciju mora pokazati da to nije egzotika, nego je to realnost, i da je to naš sadašnji svijet tu. (Predsjednica Zadruga, E. B.)

No, neki sugovornici, uglavnom oni s izraženim migrantskim iskustvom (te shodno tome izraženom potrebom za kvalitetnom integracijom), ne vide problem egzotiziranja. Štoviše, neke elemente koji su se ticali načina predstavljanja kolektiva te njegovih članova, koje sam ja, u ulozi istraživačice, vidjela kao potencijalno najproblematičnije momente koji mogu voditi u njihovo egzotiziranje (što sam smatrala zamkom), ti su sugovornici isticali kao neke od najpozitivnijih aspekata rada kolektiva. Tako je na moje pitanje o tome vidi li elemente egzotiziranja u predstavljanju kolektiva te smatra li ih problematičnima jedna sugovornica odgovorila:

Ne, ne, jer ja uopće, ono, nikad to nisam gledala i ne gledam tako. Uvijek gledam pozitivno, bez obzira na puno loših stvari kroz koje čovjek prolazi, ali ne, ja vidim to sve pozitivno. A sad, ono, svako ima pravo na svoje mišljenje. Onaj ko misli negativno, nek mu ostane takvo mišljenje. Ali mi, mislim, kroz našu kuhinju, nadam se, kroz naš restoran, kroz naše ponašanje, možemo ljudima puno, puno približiti naše priče i puno im, znači, promijeniti njihovo mišljenje prema nama. (Glavna kuharica)

Nekoliko je aspekata koje želim istaknuti po ovom pitanju. Prvo, prikazane izjave i njihova razilaženja treba shvatiti u kontekstu činjenice da je i sam Okus doma heterogen kolektiv u čijemu radu sudjeluju ljudi različitih životnih iskustava i povijesti. Slično kao što su se razlikovali po pitanju doživljaja grada Zagreba, postoje i različita tumačenja načina na koje se kolektiv i njegovi članovi predstavljaju, odnosno trebaju predstavljati. Drugo, za razliku od primjera koje navode Turgeon i Pastinelli u kojemu vlasnici etničkih restorana (i sami pripadnici tih etničkih skupina) kao razlog za pokretanje restorana ističu prvenstveno ekonomske motive i zaradu, svi moji sugovornici su, iako je moment (samo)zapošljavanja bio i ostao značajan segment rada Okusa doma, kao važnije isticali senzibilizaciju javnosti i rad na približavanju percipiranih različitosti te konstruiranje osjećaja pripadanja i integriranosti marginaliziranih migrantskih skupina. Hranu ne ističu kao jedini, već kao prvi i početni moment u procesu komunikacije s lokalnim stanovništvom koji može otvoriti vrata za intenzivnije interakcije koje tek trebaju uslijediti. U skladu s time, neki aktivno promišljaju na koje sve načine predstaviti kolektiv, a da to bude prihvatljivo i javnosti i onima koji se trebaju predstavljati. I treće, iako potencijalno egzotiziranje kroz predstavljanje kolektiva i dalje vidim problematičnom točkom, smatram važnim pritom osvijestiti i moguće zamke vlastite pozicije kao etnologinje i kulturne antropologinje te sociologinje.

Budući da ih još uvijek i sama promišljam, donosim nekoliko pitanja kojima sam se vodila, bez ambicija da na njih mogu odgovoriti u dosezima ove knjige. Primjerice, do koje je mjere moja kritika egzotiziranja utemeljena i znanstveno legitimirana mojom pretpostavljenom stručnošću u ovome polju? Imam li pravo "osuditi" događanja poput Dana Afrike za egzotiziranje³⁷

37 Egzotiziranje, ali i simplificiranje, budući da se na letku koristi jedina, "afrička kultura", sugerirajući jednu kontinentalnu kulturu. Ostaje stoga otvorenim i pitanje tko koga egzotizira, što to podrazumijeva te mora li nužno svaki moment egzotike u sebi nositi ostatke kolonijalizma.

ako sami *Afrikanci* u događanju sudjeluju s ponosom? Uostalom, argument o prisilnom postavljanju na pozornicu, ili o “komodifikaciji drugosti” (Turgeon i Pastinelli 2002: 262), dolazi u pitanje ako su Drugi ti koji su sudjelovali u osmišljavanju događanja te oni koji predstavljaju sami sebe. Pitanje je i mora li nužno spomenuta komodifikacija podrazumijevati i brisanje značenja koja su komodificirani kulturni elementi, u ovom slučaju hrana, imali za nositelje te kulture u pretpostavljenom “autohtonom” izdanju kulture, prije njezine komodifikacije (Shepherd 2002; Bendix 1989). Naime, prema Regini Bendix (1989: 143), novac kao temeljni aspekt komodifikacije sastavni je dio kultura već stoljećima, pa bi bilo naivno pretpostaviti da njegova prisutnost prilikom uprizorenja kulturnih elemenata podrazumijeva i da su ti isti kulturni elementi ispražnjeni od svojih, navodno autohtonih značenja. Objasnjavajući navedeno na primjeru festivalskih događanja u švicarskom gradiću Interlaken, Bendix navodi: “Slučaj Interlakena oslikava kako su ‘lokalna boja’, ‘tradicija’ i ‘folklor’, iz perspektive organizatora i izvođača, oduvijek bili otvoreni za strateško upotrebljavanje” (ibid.). Na tom tragu, “afrička kultura” i “okusi Afrike” također su strateški iskorišteni koncepti koje su DAH i kampanja Zagreb: otvoreni grad? svjesno upotrijebili za obilježavanje Dana Afrike. Činjenica da su bili pojednostavljeni i postavljeni na pozornicu ne podrazumijeva i da su lišeni značenja, što potvrđuju i prikazani citati njihovih sugovornika koji su u toj manifestaciji, kao i u mnogim drugima, aktivno sudjelovali.

Konačno, uz navedene uloge koje je kulinarsko iskustvo imalo u radu Okusa doma i životima njegovih članova, u posljednjem dijelu ovog poglavlja okrećem se još jednoj – onoj hrane kao medija pomoću kojega članovi Okusa doma, posebice oni s migrantskim pozadinama, nanovo konstruiraju svoje mjesto pripadanja, svoj dom.

HRANA KAO MEDIJ STVARANJA DOMA I OSJEĆAJA PRIPADANJA

Svojedobno je jedna moja poznanica na društvenim mrežama podijelila status u kojem piše kako je nostalgična za domom, i to stoga što više ne zna gdje njezin dom jest. I nije usamljena u toj dilemi. Je li dom fizički prostor ili osjećaj mjesta? Je li njegova glavna karakteristika statičnost, odnosno umje-

štenost u jednom prostoru koji se naziva domom, ili dom može nastajati kroz čovjekovu mobilnost, pratiti ga na njegovim putovanjima bez fizičkog oprostorenja? Tradicionalna konceptualizacija doma prema kojoj je on “stabilno fizičko središte svijeta osobe – siguran i nepomičan svijet koji čovjek napušta i u koji se vraća (bili to kuća, selo, regija ili nacija), i glavni fokus brige i kontrole osobe” (Rapport i Dawson prema Čapo 2011: 337), u suvremenom svijetu mobilnosti i migracija postaje prijepornom.

U svijetu putnika – migranata, prognanika i izbjeglica – dom se locira u rutinskom setu praksi, ponavljanju uobičajenih društvenih interakcija, u stilovima odijevanja i govora, u sjećanjima i mitovima, u pričama koje čuvamo u sebi... (Berger prema Rapport i Overing 2000: 158)

Drugim riječima, dom shvaćen kao fiksna točka u prostoru koja je temeljna okosnica u čovjekovu životu, rekonceptualiziran je prema fluidnijoj definiciji koja je prikladnija suvremenom svijetu kretanja (Čapo 2011: 337); prema kojoj je dom “ondje gdje se osoba najbolje poznaje (osjeća) – pri čemu ‘najbolje’ znači ‘najviše’, čak i ako to nije uvijek i ‘najsretnije’” (Rapport i Dawson prema Rapport i Overing 2000: 158). U skladu s teorijskim okvirom i gradom prikupljenom istraživanjem, i sama slijedim potonje shvaćanje doma – “domovi [su] mnogolični/protejski, promjenjivi i ne nužno upisani u fizičke prostore” (Čapo 2011: 338).

Jedan od paradoksa koji prate konceptualizaciju doma leži u činjenici da dom najbolje osjećamo u trenutku kada ga izgubimo (duhovno i/ili fizički – prostorno) (Rapport i Overing 2000: 261). Stoga, sjećanje, te često osjećaj nostalgije, postaju važni elementi stvaranja doma, a jedan od snažnih medija takvog sjećanja je hrana. Primjerice, mirisi i okusi izgubljenog doma, prisutni u istraživanjima migranata, mogu ponuditi privremen simbolički povratak u vrijeme kada njihovi životi nisu bili fragmentirani (ponekad prisilnim) migracijama (Sutton prema Holtzman 2006: 367). Nadalje, prema Raheli Jurković i Marijeti Rajković Iveta, hrana nije samo prehrambeni proizvod nego i važan kulturni element koji “stimulira gotovo sva osjetila i tako rekreira iskustva doma gotovo u potpunosti” (2016: 151) te stoga može “pomoći u simboličkoj obnovi svijeta koji postaje fragmentiran promjenom zemlje stanovanja” (Petridou prema Jurković i Rajković Iveta 2016: 152). Takva sentimentalna zazivanja izgubljenog doma mogu se pronaći u tekstovima poput *Knjige bliskoistočne hrane (The Book of Middle Eastern Food)* Claudie Roden

(prema Holtzman 2006: 367), u kojoj se recepti isprepliću s etnografskom građom prikazanom kroz priče raseljenih i izbjeglih ljudi s Bliskog istoka (Rodén 2000). Kuharica koju je 2014. godine objavio Okus doma imala je sličnu ideju: jezikom hrane, odnosno prenošenjem receptata, progovoriti i o pričama ljudi koji su iz svojih zemalja te iz svojih domova prognani. No, osim nostalgije za domom koji je ostao negdje iza njih, negdje u prošlosti, kakva se očituje kroz spomenutu kuharicu *Okus doma*, moji su sugovornici počeli konceptualizirati i stvarati svoje nove domove, ispreplićući sjećanja na prošla vremena i mjesta u kojima su se rodili/živjeli sa sadašnjošću i mjestima u kojima danas žive i djeluju.

Domovi mojih sugovornika nalaze se *i tu i tamo*, stvaraju ih i u Zagrebu, a prisjećaju ih se i osjećaju ih i u zemljama koje su napustili. Na taj način dom, umjesto teritorijalnog fiksnog mjesta, dobiva obrise transnacionalnog prostora, odnosno polja koje se nadaje kao skup transnacionalnih “višestrukih isprepletenih mreža socijalnih odnosa kroz koje se ideje, prakse i resursi nejednako razmjenjuju, organiziraju i transformiraju” (Levitt i Glick Schiller 2004: 1009). Pritom u ovome kontekstu transnacionalni socijalni prostor nije nužno okarakteriziran fizičkim migracijama i simultanim održavanjem života i društvenih veza u dvjema ili više nacija-država. Transnacionalni socijalni prostor nastaje u krugu djelovanja Okusa doma, u kojemu izmjenjuju iskustva i surađuju ljudi različitog podrijetla, pripremajući i poslužujući hranu koja istovremeno u njima budi sjećanje na domove iz kojih su otišli i osjećaj novog pripadanja u mjestima u koja su došli. Prema Levitt i Glick Schiller (ibid.: 1011), integracija migranata i bivanje u transnacionalnim poljima nisu međusobno isključivi procesi, na što su pozornost skrenule Jurković i Rajković Iveta u svom članku “‘Okus doma’: integracija azilantata protkana transnacionalnim procesima i promicanjem kulinarskih tradicija” (2016). I moje je istraživanje potvrdilo spomenutu tezu o međusobnom ispreplitanju integracijskih i transnacionalnih procesa i iskustava. Primjerice, ovako je jedan sugovornik opisao jedan od svojih prvih trenutaka kuhanja u Okusu doma:

Kad smo kuhali, bio je 20. lipanj 2015., i atmosfera i ljudi tamo, i ja sam kuhao... Stvarno sam se osjećao doma, čovječe! Ja sam doma! To je zbog atmosfere – kad sam kuhao s mojom ujom, ponekad smo imali velika [obiteljska druženja, op. a.], ljudi bi dolazili u naš dom, dijelili bi kuhinju, i pričali, i uživali, i smijali se, i tako to. I stvarno

sam se osjećao kao da sam ponovo doma. (...) A ljudi su bili jako gostoljubivi, bilo je baš super. (...) I zadržao sam taj osjećaj, znaš. I ostao sam, kao: "Da, to je to." (...) Stvarno sam se osjećao kao da sam ponovo doma, da. (Kuhar)

Pripremanje hrane omogućuje prikazani simbolički "povratak doma", pritom također otvarajući mogućnosti za rekonfiguriranje osjećaja doma, koji sada može biti i u Zagrebu, te stvaranje novih "načina pripadanja" (Levitt i Glick Schiller 2004). Naime, prema Peggy Levitt i Nini Glick Schiller, možemo razlikovati "načine bivanja" (eng. *ways of being*) te "načine pripadanja" (eng. *ways of belonging*) u transnacionalnim socijalnim poljima. Načini bivanja odnose se na "konkretne društvene veze i prakse u kojima pojedinci sudjeluju" (ibid.: 1010), a da pritom nije nužno da se s njima i identificiraju. Primjerice, osoba može biti članom Okusa doma, a da pritom svoj identitet ne gradi oko činjenice da pripada upravo tom kolektivu. Ipak, kroz istraživanje se pokazalo kako članovi Okusa doma puno češće razvijaju ono što Levitt i Glick Schiller nazivaju "načinom pripadanja", pod kojim podrazumijevaju prakse kojima pojedinci "dokazuju svjesnu povezanost s određenom skupinom" (ibid.). Velika je većina mojih sugovornika, članova Okusa doma, eksplicitno isticala kako su u kolektivu pronašli svoj novi dom te svoju novu ili drugu obitelj. Pritom su svoje identitete nadograđivali iskustvom sudjelovanja u radu Okusa doma, koje je postalo jedno od centralnih mjesta u njihovim životima, što je ujedno i značajka identifikacijskog aspekta integracije.

Kada sam svoje sugovornike pitala da mi pričaju o receptima i o hrani koju kuhaju u Okusu doma, u svojim su odgovorima često odlazili u prošlost pri-sjećajući se hrane koju su pripremali i jeli u svojim prijašnjim domovima.

Kad kuham svoju hranu, znači, imam osjećaj ko da sam bila dole. Neke stvari nikad nisam radila u šesnaest godina. Nikad nisam radila otkad sam u Hrvatskoj. Znači, šesnaest godina nisam to radila i to je to. Sad, ono, svaki drugi dan jedem svoju hranu, ono, koju sam naučila devetnaest godina jesti, u svojoj državi, to mi je super. (Glavna kuharica)

Hrana pruža mogućnost *uspostavljanja* kontakta migranata s lokalnim stanovništvom, putem spomenute kuharice i kulinarskih radionica, sudjelovanja u kampanji Zagreb: otvoreni grad? te usluga *cateringa*, ali i *održavanja* kontakta s mjestima, identitetima, običajima i kulturama iz kojih su došli. Potonji kontakt često nije fizički budući da mnogi, nakon što su otišli, nisu

imali priliku vratiti se ili posjetiti zemlje iz kojih su migrirali, no on se simbolički održava upravo kroz hranu koju pripremaju u Okusu doma. Potonja je sugovornica objasnila: “U Okusu doma sam doma! Ja sam našla dio sebe”, dok je drugi sugovornik svoj angažman u Okusu doma usporedio s vlastitim sjećanjem na dom:

Zbog Okusa doma, ja imam, imam svoj okus doma. Kada kuham svoju hranu, osjećam da sam doma, kao da kuham i jedem hranu u mojoj zemlji. Tako da, nekad je stvarno emocionalno. Osjećam da sam u svojoj zemlji. (...) Zato što, stvar je u hrani, znaš, zbog nje se osjećam dobro. (Kuhar-volonter)

Dom, tako, nije više samo u rodним kućama te zemljama i gradovima iz kojih su došli, dom se osjeća u praksama, interakcijama, pričama (Rapport i Overing 2000) te se može utjeloviti “gastronomskim sjećanjem” (Holtzman 2006: 367) u kojem hrana postaje sponom između nostalgije za izgubljenim domom i stvaranja novih domova i novih osjećaja pripadanja koji često nisu vezani uz fizičko mjesto (Čapo 2011).

Dom se, stoga, može definirati i “kao prostor u koji se upisuje vlastito djelovanje, u svrhu ostvarenja vlastitih ciljeva i ideja” (Rapport i Dawson prema Čapo 2011: 345). On je za moje sugovornike transnacionalan utoliko što svjesno koriste elemente kultura iz kojih su odselili (u ovom slučaju prvenstveno hranu) kako bi pronašli svoje mjesto pripadanja u društvu u koje su se doselili. Nakon što su prošli kroz period nepripadanja i iskorijenjenosti, domove su počeli konceptualizirati i tu i tamo: stvaraju ih i u Zagrebu, a prisjećaju ih se i osjećaju ih i u zemljama koje su napustili. Pripremanjem hrane koju osjećaju kao tradicionalnu hranu u zemljama iz kojih su migrirali istovremeno se osjećaju kao da su “ponovo doma”, pri čemu je u ovom kontekstu dom onaj koji su napustili ili izgubili, koji su prostorno i vremenski ostavili za sobom, te “nanovo doma” u smislu stvaranja novog osjećaja pripadanja, prvenstveno u krugu samog kolektiva, a zatim potencijalno i šire, u gradu, zemlji. Kako je rekla jedna sugovornica, kuharica: “Okus doma ti istovremeno pomaže da se integriraš i da zadržiš nešto iz tvoje zemlje.”

Stoga, iako su nacije-države i dalje iznimno važne, društveni život ljudi, njihove veze i interakcije, konstruiranje (mnogostrukih) identiteta te osjećaja pripadanja nisu i ne mogu biti ukalupljeni isključivo unutar granica nacija-država (Levitt i Glick Schiller 2004: 1009). Pritom bih nadodala, na

temelju provedenog istraživanja, kako se transnacionalni prostori mogu stvarati i bez (opetovanih) migracija, kroz osjećaj pripadanja koji su pojedinci razvijali i utjelovljavali u svojem djelovanju u Okusu doma. To pripadanje zamućuje i prelazi nacionalne granice, razvijajući se od *ni tu ni tamo*, osjećaja da su izgubili prijašnji dom, a ne osjećaju se (još) “kod kuće” ni tamo gdje su došli, prema osjećajima obostranog pripadanja, *i tu i tamo*, rekonfigurirajući svoje poimanje doma kao sigurnog i nepomičnog, fizičkog prostora koji su napustili (Rapport i Dawson prema Čapo 2011: 337), prema fluidnijem osjećaju mnogostrukih domova. Na taj način Okus doma postaje domom, središnjim mjestom u kojem migranti mogu graditi svoje identitete upisujući u njih svoja transnacionalna iskustva.

5.

ZAKLJUČAK

Teško je ponuditi jedan zaključak o kolektivu u kojem se isprepliće toliko zanimljivih momenata, ideja, težnji, priča i sjećanja. No, vratim li se na pitanje postavljeno na samom početku – ostvaruje li se kroz djelovanje Okusa doma integracija migranata u Zagrebu? – pokušat ću sažeti najvažnije aspekte provedene analize.

U prvome dijelu knjige analizirala sam kako u očima mojih sugovornika, članova Okusa doma, grad Zagreb poprima raznolika značenja, pri čemu je angažman u kolektivu zauzimao posebno važno mjesto u njihovim narativima. Naime, upravo je priključivanje Okusu doma bilo prekretnica oko koje su moji sugovornici strukturirali svoje dojmove i iskustva dosadašnjeg života u Zagrebu. Dok su razdoblje *prije* Okusa doma doživljavali kao razdoblje izoliranosti, marginaliziranosti, a kod nekih i samootuđenja te depresije, uključivanje u kolektiv značilo je mogućnost za iskorak iz spomenute izoliranosti te za uspostavljanje željenog kontakta s lokalnim stanovništvom kao i priliku za kreativni rad i samopredstavljanje. Budući da je angažman u kolektivu olakšao ne samo upoznavanje i stupanje u kontakt s lokalnim stanovništvom nego i upoznavanje s gradom i njegovim prostorima koji su im dotad često ostajali nepoznatima, Zagreb se kroz sudjelovanje u Okusu doma od stranog i nepoznatog prostora počeo transformirati u uglavnom prijateljsko mjesto koje postaje njihovim drugim domom. Istovremeno je jačao i osobni dojam integriranosti mojih sugovornika.

Pritom su do izražaja posebno dolazili interakcijski i identifikacijski aspekti integracije (Heckmann 2006). Naime, Okus doma je olakšavao kontakt i komunikaciju između migranata i lokalnog stanovništva, što je s jedne strane isticano kao značajna dimenzija integracije u strateškim dokumentima i integracijskim smjernicama, dok su s druge strane potrebu interakcije s domaćim stanovništvom isticali i svi moji sugovornici. Osim toga, kolektiv je predstavljao i platformu za međusobno upoznavanje i povezivanje ljudi

migrantskog podrijetla. Bio je to način da se povežu s ljudima s kojima dijele slična životna iskustva te koji razumiju kontekste životnih situacija u kojima se nalaze. Na taj su način stvarali mreže uzajamne podrške, a često su opisivali i snažnu emocionalnu povezanost, poput obiteljske. Integracija se, stoga, u ovom slučaju ostvaruje kroz interakciju s drugim ljudima, kako lokalnim stanovništvom tako i drugim migrantima, te kroz međusobno povezivanje migranata i uspostavljanje mreža solidarne podrške.

Međutim, ostaje otvoreno pitanje *u što* se zapravo migranti integriraju. Naime, moji su sugovornici osjećaj integriranosti objašnjavali u okvirima svojega angažmana u Okusu doma, te se nisu smatrali dijelom društva u cjelini. Ipak, držali su kako im je Okus doma ponudio mogućnost da se predstave lokalnom stanovništvu te tako pronađu svoju nišu za život i djelovanje u novom društvu u koje su se doselili. Pritom je upravo Okus doma za mnoge od njih postao mjestom prvog pripadanja te se proces identifikacije odvijao na razini kolektiva, što ga iz perspektive samih migranata nipošto ne čini manje važnim niti manje stvarnim aspektom integracije.

U uspostavljanju spomenutih interakcija hrana je imala značajnu ulogu, čemu sam se posvetila u drugom dijelu analize. Hrana se, naime, pokazala kao medij kojim se nastoji potaknuti izlazak marginaliziranih migrantskih skupina iz pasivnosti, približavanje pretpostavljenih različitosti između kultura migranata i onih lokalnog stanovništva te kao medij putem kojeg članovi Okusa doma rekonstruiraju svoje domove.

Naime, u kontekstu za migrante otežavajućih strukturnih okolnosti Okus doma pružao je priliku za zapošljavanje, no, osim toga, pripremanjem hrane migranti su imali priliku samostalno predstaviti sebe i svoje kulture, što je značajan pomak uzevši u obzir da su migranti rijetko oni koji imaju priliku govoriti o sebi samima, svojim iskustvima, povijestima te planovima za budućnost. Okus doma je tako pružao mogućnost za jačanje sposobnosti za djelovanje (eng. *agency*) kod inače marginaliziranih migrantskih skupina. Na tom tragu, pripremanjem onih jela uz koja vežu svoja sjećanja na domove i obitelji koje su ostavili za sobom, nastojali su osnažiti svoj kulturni kapital te približiti i povezati kulture migranata, koje su često etiketirane kao strane, "divlje" i "opasne", s kulturama lokalnog stanovništva.

Konačno, evociranjem gastronomskog sjećanja na okuse i mirise domova i obitelji koje su izgubili ili ostavili za sobom, članovi Okusa doma istovreme-

no su ponovo osjećali povezanost s domovima koji su prostorno i vremenski ostali iza njih, te su počeli graditi nove osjećaje pripadanja u Zagrebu. Tako je dom za njih postao transnacionalan, u smislu da nije nužno povezan s fizičkim lokalitetima, već s osjećajem pripadanja i mogućnosti djelovanja.

No iako je Okus doma pružao dobar temelj, proces integracije tu nije i ne može biti završen, što su i sami sugovornici isticali. Momenti osnaživanja i težnje k društvenoj, kulturnoj i ekonomskoj emancipaciji migranata sigurno su značajni faktori u procesu integracije, što potvrđuju i rezultati mojeg istraživanja, no integracijskim politikama predviđen ravnopravni interkulturalni dijalog tek treba uslijediti.

Istraživački ostaje otvoreno pitanje hoće li se dojam integriranosti i pripadanja s vremenom širiti izvan domene rada kolektiva te o kojim će faktorima to ovisiti. Budući da je u trenucima kada sam dovršavala ovu knjigu zatvorena *catering* služba, dosad najaktivniji aspekt djelovanja Zadruga za interkulturalnu suradnju Okus doma, relevantnim postaje i pitanje hoće li se i kako osjećaj integriranosti kod migrantskog dijela kolektiva mijenjati. Naime, uzevši u obzir sve što je Okus doma predstavljao za njegove članove, ako ne nađu novo zaposlenje te ako izgube mrežu solidarnosti i podrške koju su održavali u kolektivu, realno je pretpostaviti da bi se njihov subjektivni dojam o vlastitom integracijskom procesu mogao značajno promijeniti.

Osim toga, tijekom istraživanja otvorila su se i neka druga pitanja koja su ostala izvan dosega ove analize. Tako je u knjizi samo natuknuto pitanje odnosa između pripremanja hrane i predstavljanja različitih kultura putem kulinarstva s jedne strane, te potencijalnog egzotiziranja kultura i ljudi kao sustvaratelja tih kultura s druge strane. Osim toga, u svojoj sam se analizi usmjerila prvenstveno na pogled iznutra, na to kako sami migranti i ostali članovi Okusa doma doživljavaju sebe i svoj angažman u kolektivu, odnosno što on za njih predstavlja. Međutim, ostalo je otvoreno pitanje prezentiranja kolektiva u javnosti te reakcija koje ono pobuđuje kod potencijalnih korisnika njihovih usluga. Drugim riječima, u kakvom su odnosu načini na koje se kolektiv nastoji predstaviti s dojmovima i percepcijama javnosti o Okusu doma? Na kraju, ostaje za vidjeti što će odluka o zatvaranju *cateringa* značiti za daljnji put Zadruga za interkulturalnu suradnju Okus doma te njezinih aktera, ali i za migrantsko poduzetništvo, koje je u Zagrebu (i u cijeloj Hrvatskoj) još uvijek tek u povojima. Ovim pitanjima otvaram prostor za daljnja promišljanja o Okusu doma.

6.

LITERATURA

- APPADURAI, Arjun. 1988. "Introduction. Place and Voice in Anthropological Theory". *Cultural Anthropology* 3/1: 16–20.
- ARCHER, Margaret. 2007. *Making Our Way through the World*. New York: Cambridge University Press.
- ASSELIN, Olivier, Françoise DUREAU, Lucinda FONESCA, Matthieu GIROUD, Abdelkader HAMADI, Josef KOHLBACHER, Flip LINDO, Jorge MALHEIROS, Yann MARCADET i Ursula REEGER. 2006. "Social Integration of Immigrants with Special Reference to the Local and Spatial Dimension". U *The Dynamics of International Migration and Settlement in Europe. A State of the Art*. Rinus Penninx, Maria Berger i Karen Kraal, ur. Amsterdam: Amsterdam University Press, 133–170.
- BAZZINOTTI, Rianna, Danielle SLOMKA i Sandra KASUNIĆ. 2015. "Istraživanje. Percepcije i integracija izbjeglica u naselju Dugave". U *Izazovi integracije. Izvještaj za 2014. godinu*. Sunčica Brnardić et al., ur. Zagreb: Centar za mirovne studije, 15–25.
- BENČIĆ, Sandra, Gordan BOSANAC, Goran MILETIĆ, Andrijana PARIĆ i Drago ŽUPARIĆ ILJIĆ. 2006. *Azil u Hrvatskoj. Integracijske politike*. Zagreb: Centar za mirovne studije.
- BENDIX, Regina. 1989. "Tourism and Cultural Displays. Inventing Traditions for Whom?" *Journal of American Folklore* 102/404: 131–146.
- BERTEK, Tihana. 2016. "Umjetnost transformira grad". *Kulturpunkt*, 12. srpnja. <http://www.kulturpunkt.hr/content/umjetnost-transformira-grad> (pristup: 22. 10. 2018.).
- BIVAND ERDAL, Marta. 2013. "Migrant Transnationalism and Multi-Layered Integration. Norwegian-Pakistani Migrants' Own Reflections". *Journal of Ethnic and Migration Studies* 39/6: 983–999.
- BRNARDIĆ, Sunčica, Emina BUŽINKIĆ, Mitre GEORGIEV, Julija KRANJEC, Sara LALIĆ, Cvijeta SENTA i Tea VIDOVIĆ. 2015. *Izazovi integracije. Izvještaj za 2014. godinu*. Zagreb: Centar za mirovne studije.
- BUŽINKIĆ, Emina. 2014. *Okus doma*. Zagreb: Centar za mirovne studije.
- BUŽINKIĆ, Emina i Julija KRANJEC. 2012. *Integracijske politike i prakse u sustavu azila u Republici Hrvatskoj. Uključivanje azilanata i stranaca pod supsidijarnom zaštitom u hrvatsko društvo*. Zagreb: Centar za mirovne studije.
- CASTELLS, Manuel. 2000. *Uspón umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
- CENTAR ZA MIROVNE STUDIJE. 2016a. *Smjernice za integraciju izbjeglica i iregularnih migranata u hrvatsko društvo*.

- CENTAR ZA MIROVNE STUDIJE. 2016b. *Nefunkcionalna integracija za izbjeglice. Što sve država nije učinila za izbjeglice?* Izvještaj za novinare.
- CRESWELL, Tim. 2004. *Place. A Short Introduction*. Malden etc.: Blackwell Publishing Ltd.
- ČALDAROVIĆ, Ognjen. 2012. *Čikaška škola urbane sociologije. Utemeljenje profesionalne sociologije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- ČALDAROVIĆ, Ognjen i Jana ŠARINIĆ. 2008. "First Signs of Gentrification? Urban Regeneration in the Transitional Society. The Case of Croatia". *Sociologija i prostor* 46/3-4: 369–383.
- ČAPO, Jasna. 2011. "Dvadeset godina poslije. Stvaranje doma u kontekstu prisilno preseljenih osoba". U *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*. Jasna Čapo i Valentina Guljin Zrnić, ur. Zagreb, Ljubljana: Institut za etnologiju i folkloristiku, Institut za antropološke i prostorske studije, 335–353.
- "DDZ2016. Druženje uz mural Zagreb: otvoreni grad?". 2016. https://www.facebook.com/events/284730035248897/?active_tab=posts (pristup: 22. 10. 2018.).
- DUKES, Thea i Sako MUSTERD. 2012. "Towards Social Cohesion. Bridging National Integration Rhetoric and Local Practice. The Case of the Netherlands". *Urban Studies* 49/9: 1981–1997.
- FOX, Robin. s. a. "Food and Eating. An Anthropological Perspective". *Social Issues Research Centre*. http://www.sirc.org/publik/food_and_eating_0.html (pristup: 22. 10. 2018.).
- GARCES MASCARENAS, Blanca i Rinus PENNINX. 2016. "The Concept of Integration as an Analytical Tool and as a Policy Concept". U *Integration Processes and Policies in Europe. Contexts, Levels and Actors*. Blanca Garces Mascarenas i Rinus Penninx, ur. Berlin: Springer, 11–31.
- GIDDENS, Anthony. 1986. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge, Oxford: Polity Press.
- GLICK SCHILLER, Nina i Ayse ÇAGLAR. 2009. "Towards a Comparative Theory of Locality in Migration Studies. Migrant Incorporation and City Scale". *Journal of Ethnic and Migration Studies* 35/2: 177–202.
- GOFFMAN, Erving. 2000. *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopoetika.
- GRUBIŠA, Iva. 2017. "Mi i Oni? Kulturnoantropološko propitivanje terenskog iskustva u Slavoniji". U *Kamp, koridor, granica. Studije izbjeglištva u suvremenom hrvatskom kontekstu*. Emi-na Bužinkić i Marijana Hameršak, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za mirovne studije, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Centar za istraživanje etničnosti, državljanstva i migracija, 59–81.
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2006. "Antropološka istraživanja grada". U *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*. Setha M. Low, ur. Zagreb: Naklada Jesenki i Turk, 7–17.
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2009. *Kvartovska spika. Značenja grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk.
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2013. "'Nema alternative'(?). Urbane promjene u Zagrebu na prijelazu stoljeća". U *Hrvatska svakodnevica. Etnografije vremena i prostora*. Jasna Čapo i Valentina Guljin Zrnić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 31–65.

- HADDAD, Emma. 2004. *Who is (not) a Refugee?* San Domenico: European University Institute.
- HARRELL BOND, Barbara E. i Eftihia VOUTIRA. 1992. "Anthropology and the Study of Refugees". *Anthropology Today* 8/4: 6–10.
- HECKMANN, Friedrich. 2006. *Integration and Integration Policies. IMISCOE Network Feasibility Study*. Bamberg: European Forum for Migration Studies. www.efms.uni-bamberg.de/pdf/INTPOL%20Final%20Paper.pdf.
- HOLTZMAN, John D. 2006. "Food and Memory". *Annual Review of Anthropology* 35: 361–378.
- HRVATSKA NOVINSKA AGENCIJA. 2015a. "Kolinda za CNBC. Ne isključujem postavljanje ograde na granice, migranti loše utječu na turizam". *Indeks.hr*, 19. listopada. <http://www.index.hr/vijesti/clanak/kolinda-bi-postavila-ogradu-na-granice-to-su-ekonomski-migranti-lose-utjecu-na-turizam/850188.aspx> (pristup: 22. 10. 2018.).
- HRVATSKA NOVINSKA AGENCIJA. 2015b. "Ostojić pooštrio kriterije. 'Hrvatska više neće primati ekonomske migrante'". *Vijesti.hr*, 19. studenoga. <http://www.vijesti.rtl.hr/novosti/hrvatska/1833489/ostojic-poostrio-kriterije-hrvatska-vise-nece-primati-ekonomske-migrante/> (pristup: 22. 10. 2018.).
- JANSEN, Stef. 2015. *Yearnings in the Meantime. "Normal Lives" and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- JURKOVIĆ, Rahela i Marijeta RAJKOVIĆ IVETA. 2016. "'Okus doma'. Integracija azilanata protkana transnacionalnim procesima i promicanjem kulinarskih tradicija". *Studia ethnologica Croatica* 28: 147–178.
- KUTI, Simona i Saša BOŽIĆ. 2016. *Transnacionalni socijalni prostori. Migrantske veze preko granica Hrvatske*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- LEVITT, Peggy i Nina GLICK SCHILLER. 2004. "Conceptualizing Simultaneity. A Transnational Social Field Perspective on Society". *The International Migration Review* 38/3: 1002–1039.
- LOW, Setha M. 2006. "Uvod. Teorijsko promišljanje grada". U *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*. Setha M. Low, ur. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 17–59.
- MALKKI, Lisa. 1996. "Speechless Emissaries. Refugees, Humanitarianism, and Dehistoricization". *Cultural Anthropology* 11/3: 377–404.
- MALKKI, Lisa. 2002. "News from Nowhere. Mass Displacement and Globalized 'Problems of Organization'". *Ethnography* 3/3: 351–360.
- MÜGGE, Liza. "Transnationalism as a Research Paradigm and Its Relevance for Integration". U *Integration Processes and Policies in Europe*. Blanca Garcés Mascareñas i Rinus Penninx, ur. Berlin: Springer, 109–127.
- Odluka o visini novčane pomoći tražiteljima međunarodne zaštite*. NN 135/2015. http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2015_12_135_2542.html (pristup: 22. 10. 2018.).
- OKUS DOMA/TASTE OF HOME. <https://www.facebook.com/okusdoma/?fref=ts> (pristup: 22. 10. 2018.).
- PETROVIĆ, Duško. 2013. "Biopolitike izbjeglištva u ozračju krize političkog azila na Zapadu". *Narodna umjetnost* 50/2: 128–147.

- POZNIAK, Romana i Duško PETROVIĆ. 2014. "Tražitelji azila kao prijetnja". *Studia ethnologica Croatica* 26: 47–72.
- PROJEKT STVARANJE GRADA. <http://www.citymaking.eu/> (pristup: 22. 10. 2018.).
- "Prvomajski grah na svjetske načine u Dugavama. Šarenilo okusa, boja i ritma". 2014. *Centar za mirovne studije*, 5. svibnja. <http://www.cms.hr/hr/azil-i-integracijske-politike/prvomajski-grah-na-svjetske-nacine-u-dugavama-sarenilo-okusa-boja-i-ritma> (pristup: 22. 10. 2018.).
- RAPPORT, Nigel i Joanna OVERING. 2000. *Social and Cultural Anthropology. The Key Concepts*. London, New York: Routledge.
- RODEN, Claudia. 2000. *The New Book of Middle Eastern Food*. New York, Toronto: Alfred A. Knopf, Random House.
- RODMAN, Margaret. 1992. "Empowering Place. Multilocality and Multivocality". *American Anthropologist* 94/3: 640–656.
- SASSEN, Saskia. 1991. *The Global City. New York, London, Tokio*. New Jersey, Oxford: Princeton University Press.
- SASSEN, Saskia. 2015. "Expulsions. A Category for Our Age". *SOAS University of London*, 19. svibnja. <https://www.youtube.com/watch?v=jYFvOqiW3c8> (pristup: 22. 10. 2018.).
- SENNET, Richard. s. a. *The Open City – esej*. <https://www.richardsennett.com/site/senn/templates/general2.aspx?pageid=38&cc=gb> (pristup: 22. 10. 2018.).
- SENNET, Richard. 2013. "The Open City". *CRASSH Cambridge*, 19. ožujka. <https://www.youtube.com/watch?v=0uyHey4QuUE> (pristup: 22. 10. 2018.).
- SHEPHERD, Robert. 2002. "Commodification, Culture, and Tourism". *Tourist Studies* 2/2: 183–201.
- "Statistika. Tražitelji međunarodne zaštite" *Ministarstvo unutarnjih poslova*. <http://stari.mup.hr/main.aspx?id=188055> (pristup: 22. 10. 2018.).
- SVENSSON, Brigitta. 1995. "Lifetimes. Life History and Life Story. Biographies of Modern Swedish Intellectuals". *Etnologia Scandinavica* 25: 25–42.
- ŠARINIĆ, Jana i Ognjen ČALDAROVIĆ. 2015. *Suvremena sociologija grada. Od "nove urbane sociologije" prema "sociologiji urbanog"*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- TURGEON, Laurier i Madeleine PASTINELLI. 2002. "Eat the World: Postcolonial Encounters in Quebec City's Ethnic Restaurants". *The Journal of American Folklore* 115/456: 247–268.
- UNESCO. 2003. *Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. Paris: UNESCO. <http://www.unesco.org/culture/ich/en/convention> (pristup 22. 10. 2018.).
- UNHCR. 2010. *Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees*. Geneva: UNHCR. <http://www.unhcr.org/3b66c2aa10> (pristup: 22. 10. 2018.).
- UZELAC, Kristina. 2014. "Gdje se u Zagrebu smjestila Europa". U *Ponovno iscrtavanje granica. Transformacije identiteta i redefiniranje kulturnih regija u novim političkim okolnostima*. Marijana Belaj et al., ur. Zagreb, Ljubljana: Hrvatsko etnološko društvo, Slovensko etnološko društvo, 87–109.

WU, Cary. 2016. "Moving from Urban Sociology to Sociology of the City". *The American Sociologist* 46/1: 102–114.

"Zagreb: otvoreni grad? – Kampanja za Interkulturalni društveni centar". 2016. *Operacija grad*. <https://operacijagrad.net/upgrade/zagreb-otvoreni-grad-kampanja-za-interkulturalni-drustveni-centar/> (pristup: 22. 10. 2018.).

Zakon o azilu. NN 103/2003. http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2003_06_103_1363.html (pristup: 22. 10. 2018.).

Zakon o međunarodnoj i privremenoj zaštiti. NN 70/2015. <http://www.zakon.hr/z/798/Zakon-o-me%C4%91unardnoj-i-privremenoj-za%C5%A1titi> (pristup: 22. 10. 2018.).

Zakon o socijalnoj skrbi. NN 157/2013. http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2013_12_157_3289.html (pristup: 22. 10. 2018.).

7.

O AUTORICI

Iva Grubiša diplomirala je etnologiju i kulturnu antropologiju te sociologiju 2016. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Primila je nagrade za izvrsnost u studiju na obje studijske grupe te dvije godišnje nagrade Hrvatskog etnološkog društva “Milovan Gavazzi” u kategoriji studentskog rada. Akademske godine 2016./2017. upisala je poslijediplomski doktorski studij etnologije i kulturne antropologije na istom fakultetu. Autorica je više stručnih i znanstvenih članaka, a bavi se temama iz antropologije grada, antropologije mjesta i prostora, antropologije svakodnevice te studijama prisilnih migracija i izbjeglištva.